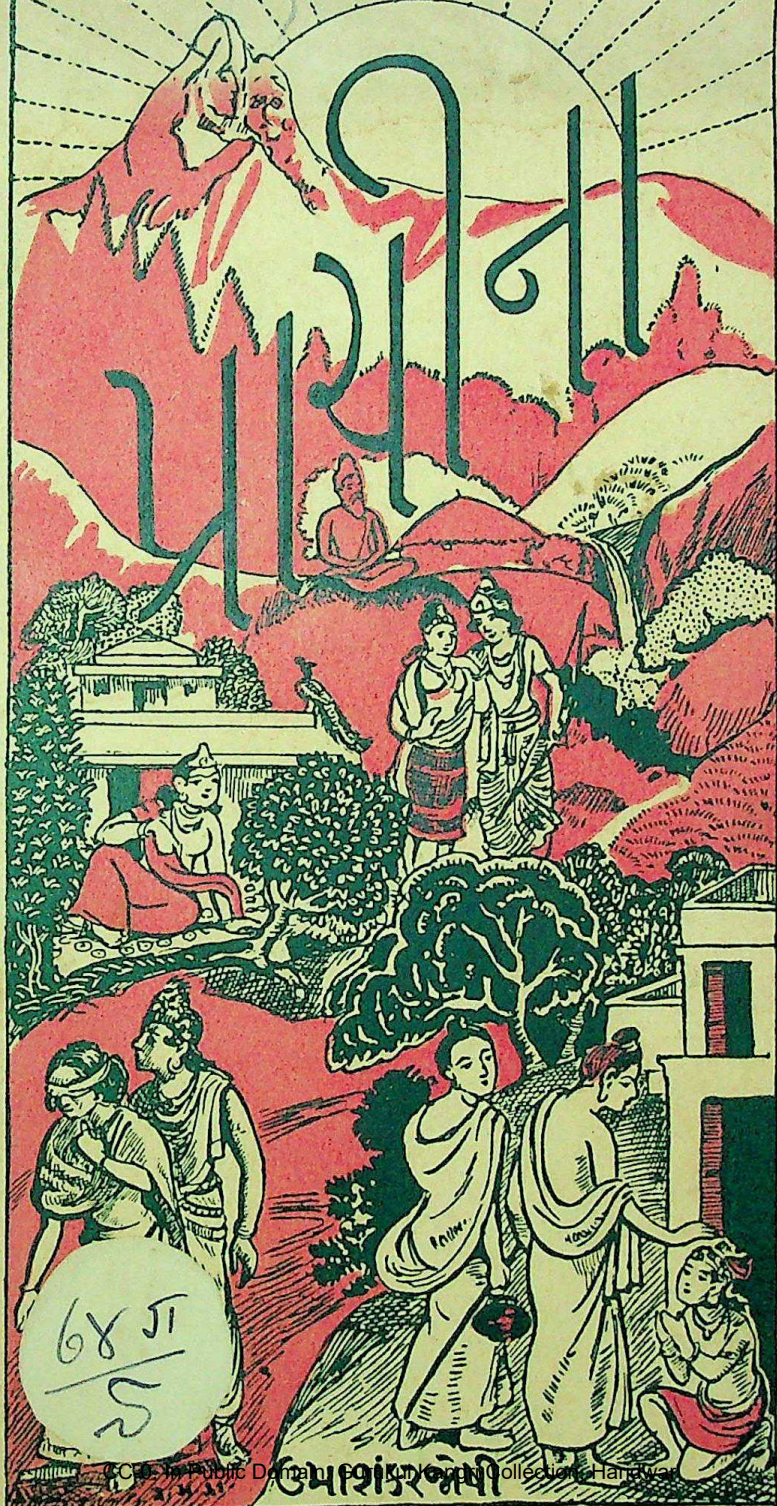

685
5

उमाशंकरजी

આ કાવ્યો

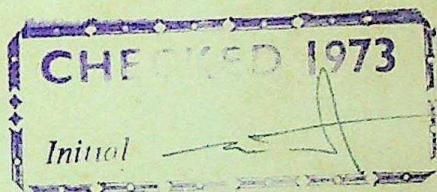
વસ્તુ પુરાણોમાંથી લીધું છે માટે આ કાવ્ય-
 મૌકિકોની સેરનું નામ 'પ્રાચીના' રાખેલું છે.
 'આશંકા' સિવાયનાં અહીં આપેલાં બધાં કાવ્યોના
 પ્રસંગો સામાન્ય કાવ્યરસજ્ઞને સુપરિચિત જણાશે,
 અને 'આશંકા'નું વસ્તુ એટલું બધું આપણી પ્રાચીન
 વાર્તાઓ જેલું છે, કે કહ્યા ભેગું ક્યાંક સાંભળ્યું છે
 એવી આશંકા સહજ ઉત્પન્ન કરશે. તેમણે વસ્તુમાં
 જે સહેજ ઉમેરણ કરેલું છે, તે પણ મૂળ પ્રાચીન વસ્તુ
 સાથે સાંધો કે અંતર ન દેખાય એમ મળી
 જાય એવી રીતે કરેલું છે. પાત્રોના મુખમાં જે
 વાણી મૂકી છે તે, તે તે પાત્રના સમક્ષ ઉપસ્થિત
 થયેલ તે તે પુરાણપ્રસંગને અભિવક્ષીને જ ઉદ્ભવેલી
 -ઉદ્ભાસાયેલી છે. અને છતાં આ કાવ્યોની કવિતા
 નવીના છે—ઉગ્રાશંકરની પોતાની છે. તેની હંદો-
 ભંગીઓ આર્પ હંદોરચનાને મળતી છે, છતાં ગુજ-
 રાતી હંદોવિકાસમાં નવીન છે—તેમની પોતાની
 છે. તેનો વાચવિભવ તેમનો પોતાનો છે. પાત્રોની
 ઉક્તિ પછવાડે રહેલી વૃત્તિઓ પણ તેમણે પોતે
 કહ્યેલી છે. સમગ્ર કાવ્યમાંથી વ્યક્ત થતી જીવન-
 દષ્ટિ તેમની પોતાની છે. અને એ દષ્ટિ જ તેમની
 ખરેખરી કાવ્યપ્રેરણા છે. પુરાણપ્રિય અને પ્રગતિ-
 પ્રિય બન્ને કાવ્યરસજ્ઞોના કૌતુકને સંતોષી આ
 કાવ્યો નવીન રસારવાદ કરાવશે.

માત્ર આપણામાં જ નહિ, પણ બધાં ઉત્તમ
 સાહિત્યોના ઇતિહાસમાં, મોટા કવિઓ, પ્રાચીન
 વસ્તુ ક્ષોરો પોતાનું વિશેષ વક્તવ્ય પ્રગટ કરવામાં
 રાચતા આવ્યા છે. એમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન,
 પુરાણ અને નવીન, બન્ને સાહિત્ય સાર્થક્ય મેળવે
 છે. પુરાણ અને નવીનના સંગમતીર્થે સનાતન પ્રગટ
 થાય છે, જેનું દર્શન એ જ કાવ્યનું મહાન પ્રયોજન છે.

૨૧. વિ. ૫૧૬૬

प्राचीन

● कले दानाज सुक्ति: ●	
पुस्तक सं० ६४५७१	
प्राप्त सं० २९६६८	
दि० २६.३.१९७३	
गुरुकुल प्रमथालय काँगड़ी.	

स्यक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

પ્રાચીના

ઉમાશંકર જોષી

જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિયોગ,
અની રહો તે જ સમાધિયોગ.

પુસ્તકાલય
ગુરુકુલ કાંગડો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. ઑ. ૭૩ અમદાવાદ

મુંબઈ પો. ઑ. ૬૭૮

કિં. ૨-૮-૦

પહેલી આવૃત્તિ • ૧૯૪૪

મુદ્રક • બચુભાઈ રાવત • કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ
પ્રકાશક • લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી • ભારતી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીગાળી સોસાયટી • અમદાવાદ

પ્રો० બલવન્તરાય ક. ઠાકોરને

‘નવા સંબન્ધોનો સમય રસબીનો પણ ગયો!’

—રહ્યો કે જે તેમાં રસકણ અને સ્વરૂપ પણ નો!

પુસ્તકાલય
ગુરુકુલ કાંગડા

अनुक्रम

कर्ण-कृष्ण	पृ. १
१६मा दिवसनुं प्रभात	पृ. १३
गांधारी	पृ. २५
गाल राहुल	पृ. ३७
रति-मदन	पृ. ४६
आशंका	पृ. ६१
कुप्ल	पृ. ७३
टिप्पण	पृ. ८६

કર્ણ-કૃષ્ણ

[વિષય: મહાભારતકાર કહે છે કે વિષ્ણુનાં નિષ્કળ નીવડયા પછી કૃષ્ણ પાછા ફરે છે ત્યારે જતાંજતાં કર્ણને વાત કરવા માટે પોતાના રથમાં બેસાડે છે. પછી કર્ણને એ કુંતીનો પુત્ર છે એ રહસ્ય કહે છે અને તેને પાંડવોના મોટા ભાઈનું સ્થાન લેવા સમન્વે છે. આમાં એ સમન્વવટના વિવિધ પ્રકાર અજમાવે છે. પણ એ બધું છતાં ના પાડવા માટે કર્ણને પોતાનાં કારણો છે. માતાએ એનું બાળપણમાં જ ભારે અહિત કર્યું, દુર્યોધને પોતાને જીવનભર સન્માનપૂર્વક રાખ્યો, વળે... પણ કર્ણને ના પાડવાનું મુખ્ય કારણ તો આ કૃતિમાં એ નિરૂપ્યું છે કે પોતે કર્ણ મટી પાંડવ બને અને તેથી સૌ પોતાનું બહુમાન કરે એમાં ગૌરવ શું? પોતે કર્ણ રહે અને પોતાના જ પરાક્રમ વડે બધાના માનને પાત્ર બને એમાં જ શોભા. વળી, કર્ણ પોતાના વ્યક્તિત્વ માટે જ લડી રહ્યો છે એમ પણ નથી; એ સમગ્રિ (આખી જનતા) માટે લડી રહ્યો છે. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં પોતાનું થયું હતું તેવું અપમાન ભવિષ્યમાં જીવનસુંદરીના સ્વયંવરમાં કોઈનું થવા ન પામે, ત્યાં જન્મ નહિ પણ પૌરુષ જ જોવામાં આવે, એવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રવર્તે એ માટે પોતે લડી રહ્યો છે. . . . મહાભારતમાં કર્ણનું પાત્ર એના વીરત્વથી અને કરુણતાથી બહુ જ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. એનું વીરત્વ એવું છે કે જો એ પાંડવોને જઈ મળે તો એક વાર તો કદાચ કૌરવો લડાઈ કરવાનો વિચાર પણ માંડી વાળે. પણ પોતાની જાતને વફાદાર રહેવા, સામે નાશ ઊભો છે એવી ચોક્કસ પ્રતીતિ છતાં, કર્ણ કૃષ્ણના પ્રલોભનને—પાંડવો સાથે ગળી, પાટની બની, ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષના રાજ થવાની તકને—ઠોકરે ગારે છે અને કૌરવોને અંમળી કપરી વેળાએ વળગી રહે છે. એ એના જીવનની પરમ કરુણતા છે.]

કર્ણ : જુઓ હસે છે નભગોખ સૂર્ય,
 પાસેપાસે એકજલે ઝૂલતાં
 પ્રકુલ્લતાં કિંતુ ન જેહ સંગમાં
 અધન્ય એવાં પદ્મ-ને-પોયણાશાં
 જેઈ મુખે આપણુ બે તણાં અહીં.
 ઝાઝી વેળા વ્યોમમાંહે ન સોહે
 સાથેસાથે સૂર્ય ને સોમ, કૃષ્ણ,
 સોહે નહીં એક રથેય એવા
 પ્રવીર બે કૌરવપાંડવોના.
 અદૃશ્ય થાતા પુરકોટકાંગરા,
 ધખે જતા પંથપિપાસુ અશ્વ.
 આજ્ઞા કરો, કૃષ્ણ, ઉતારવા મને

ક્ષણેક થંભે રથ. દો અનુજા.
 નાઉં. પ્રતીક્ષા કરતા હશે ત્યાં
 કેં વર્ષોથી શૌર્યઉન્માદવ્યાકુળા
 સંગ્રામાર્થે જે ભુજા ખંજવાળતા
 આજે લાઘ્યે યુદ્ધનું પર્વ ધન્ય,
 પ્રસન્ન સૌ કૌરવ હસ્તિનાપુરે;
 અને કુરુજંગલ, રે સમગ્ર
 આર્યવર્તે આણુ જેની યશસ્વી
 એવા મહારાજ—

૨૦

કૃષ્ણ :

—ની ધર્મરાજને

આજે ભલી રીતથી ભેટ છો થતી,
 ધર્મધ્વજા શિબિરે પાંડવોના.
 પાંડુપુત્રો આ દિશે ચક્ષુ માંડી
 પીતા હશે પંથદિગંતરેખાઃ
 ક્યારે આવે કૃષ્ણ વેગેથી, લાવે
 કાં યુદ્ધ કાં બંધુજનોની પ્રીતિ.
 પ્રીતિપ્રતીક્ષા પણ આજ એમની
 ભલે ફળે બેવડી: યુદ્ધશ્રદ્ધા
 સંતોષાશે વિષ્ટિ હું હારતાં; ને
 બંધુપ્રીતિ પાંડુ પુનર્જીવ્યા સમી
 સૌ પામશે આજ પધારતાં ઘરે
 કારાગારે કૌરવોને પડેલ,
 ધનુર્ધરોમાં સહજે શિરોમણિ,
 શસ્ત્રે તેવો શાસ્ત્રમાં ચે પ્રવીણ
 કુન્તીજયો પાટવીપુત્ર કર્ણ.

૩૦

કર્ણ :

કુન્તીજયો ? તેર વર્ષોની વાત !
 અજ્ઞાન અન્યોન્યથી હસ્તિનાપુરે
 વસ્યાં અમે મા-શિશુ વર્ષ તેર !
 વર્ષે વર્ષે માસ તો બારબાર,

૪૦

૨] પ્રાચીના

માસેમાસે ને દિને ત્રીસત્રીસ,
 ને ત્રીસમાંથી દિન એકએક,
 મૂકે ઘડી ગણિતી તેની સાઠ.
 મળી ઘડી અર્ધઘડી ન માતને
 વાતસલ્યથી વંચિત બાલ કારણે !
 અપૂર્વ આશ્ચર્ય ન એ શું કૃષ્ણ ?
 એ ભારતે અદ્ભુત માપ ધર્મનું ?

કૃષ્ણ : બોલાવવી એ જનનીમુખે જો
 લજ્જાભરી શોકકથા વીતેલી,
 કુંતી કહેશે, તાત, તો, એ ય કહેશે
 સહોદરોના સુખકાજ હોંસે.

૫૦

કર્ણ : ના, કૃષ્ણ, મારે નથી કહેવરાવવી
 કલંકગાથા જનનીમુખેથી,
 કે શી રીતે ત્યાગ અબોધ બાલનો
 કરી શિશુને વિધિઅંક સોંપ્યો.
 એ બાણું છું કેંક રહસ્ય, જ્યારથી
 પામ્યો છું હું આશિષ કુંતીનેત્રની
 મૂંઝીમૂંઝી તો ય હેતે હૃદ્દાળી,
 અનલપ રિદ્ધિ મુજ અલપ આયુની.
 જ્યારે કૃપે દીન મુખે સુણ્યું મહા
 આર્ષાન મારું કપરું કિરીટીને
 અને કહ્યું: 'રાજવીપુત્ર સ્પર્ધા
 કરે ન જાણ્યા વિણ ગોત્ર અન્યનાં.
 આ કુંતી ને પાંડુ તણા સુપુત્ર
 બિલો અહીં અર્જુન. બોલ, તાત,
 પિતાજનેતા તવ કોણકોણ ?'
 રે ત્યાં જ મહારાજ સુયોધને મને,
 તત્કાલ યોજી અભિષેક, દીધું
 મહાર્ધ એવું પદ અંગરાજનું.
 ત્યાં સ્ત્રીવર્ગે એક સાધવી તણાં બે

૬૦

૭૦

નેત્રો દ્વારા ઊભરાતી અખંડ
 ન્યાળી'તી મેં દિવ્ય વાતસલ્યધારા,
 માતી પરાણે મુજ સ્વરૂપ હૈયે,
 દુઃખેસુખે જે સ્ફુરતી રહી કે
 હૈયાખૂણેથી, મધુરું કરી જતી
 બધું ય તે, માન વિમાનના વા,
 કે દંશ ભૂંડા વળી હીન જન્મના.
 આજે ય આલંબન દિવ્ય એ મમ.
 વાંચી હતી એ દ્રવ્યનેત્રવિસ્તરે
 માતા તણી મંગલ આશિષો મેં.
 મીઠી સ્મૃતિ જીવનની સુધન્ય એ,
 આયુરણે વીરડી સ્નેહભીની એ.
 પરંતુ, ધર્મસ્ત, પૃથામુખેથી
 'છે કર્ણ કૌન્તેય,' ન શબ્દ એવા
 આચાર્યને એ સમયે મળ્યા; મળ્યા
 હવે, હવે જ્યાં ડગલું ય પાછું
 ક્યાં દેલું તે ના રહ્યું સોચવાનું.

૮૦

કૃષ્ણ : સુણ્યું હશે, કર્ણ, કદી; ન જો સુણ્યું
 તો હું કહું: ત્યાં નિરખી તને, પ્રિય,
 શો કુંડળે ને કવચે સુહંત
 આઘ્વાન દેતો ભડ સવ્યસાચિને,—
 એ દશ્ય જોઈ-સહુ વીરસંઘ
 ઉલ્લાસ આશ્ચર્ય મહોં ડુબેલ.
 પરંતુ કુંતી હતી ના તટસ્થ
 એછેય પક્ષે; ઉભયે સુતેલા
 નિજેદરે, તે નિજ નેત્રથી હવે
 અન્યોન્યનો નાશ કરંત જોવા !
 ને માતથી એ કદિ જોયું જાય ?
 સહ્યો ન જાતાં સ્નેહઔથાર માતા
 મૂર્છા પામી ને ઢળી પૃથ્વીજોળે,

૯૦

૧૦૦

૪] પ્રાચીના

સુભાગ્ય કે જીવી ગર્ભ નિહાળવા
અંગાધિરાજા તુજને થયેલો
અને થતો ભારતરાજ આજ.

કર્ણુ : વાણી પ્રેરો, કૃષ્ણ, ના ભાવપૂર્ણ
સંસારની ઘોર કઠોર વાતે.
સહ્યાં જવું જે વિધિદત્ત કાંઈ,
કાં ઊર્મિની અંજલિ વ્યર્થ પત્યરે ?

કૃષ્ણ : ના, ના, ન એવું વદ ધર્મવત્સલ.
તું કુંતીનો અંકુર આદિ ઉજ્જવલ.
કૌમાર્ય વેચી તુજને ખરીદ્યો,
ને લોકલક્ષ્મી તજ પેટ સંઘર્યો.
રે યૌવનશ્રીતણું પામી જ્યાં ફલ,
શકી ન એ સાચવી ભાગ્યદુર્ગલ.
કલંકમાંથી યચવા—યચાવવા
તને ય સાથે—જગહાથ સોંપ્યો.
અખેલ મોઘો શિશુ પેટનો જણ્યો.
નાણી: ભલે જીવી કહીંક ઊછરે
અજ્ઞાત ખૂણે જગને; પ્રતાપ તે
ઓછો જ ઢાંક્યો કદિ ક્યાંય રૂહેશે ?
પૂછું, યશસ્વી, સ્મરતો તું ઘોર
અન્યાય જે કાંઈ તને થયેલ,
તો શી હશે કારમી આત્મવેદના
કુંતી તણી, છાતીથી બાળ ધાવતો
આડું કરી મોં હડસેલી દેતાં ?
કદપી દશા એ કદિ માતૃઉરની ?
જે માતના શોણિતપોષણે તું
જન્મ્યો, વહે જેહનું રક્ત તારી
નસેનસે આ ઘડીએ ય વેગથી;
જેની મૃદુમીઠી સુખાકૃતિની

૧૧૦

૧૨૦

તારે મુખે અંકનરેખ આછી;
 ને જેહના કોમલ પાદયુગ્મની
 શોભા વસી આ તવ પાચયુગ્મમાં.
 —એ પાચયુગ્મ ! સ્મરું છું, યુધિષ્ઠિરે
 કહેલું કોદિ વનવાસગોષ્ઠિમાં
 કે કેમ જોઈ ચરણો અરે તવ
 કુંતી તણું બે ચરણો સમાન,
 શમી જતી ચિત્ત વિષે સ્ફુરંતી
 એ સૌમ્ય ને શાન્તમના મહાત્મની
 પ્રકોપ-ભર્મિ ઊઠતી જ એવી,
 જ્યારે તપ્યા તેલ સમાં કુવાક્યો
 સુણાવતો'તો તું ભરી સભામહી
 અવસ્થ એકાકિની દ્રૌપદીને.

૧૩૦

૧૪૦

કર્ણ : હા ! દ્રૌપદી ! પંચપતિ વરેલી
 તથાપિ આયુધ્યની જે અનાથા !
 ન વાત છેડો, કિરીટીસખા, એ.
 સૌભાગ્ય એ પંચવિધ પ્રશસ્ય
 છો ભોગવે તે અભિજ્ઞતકન્યા.
 ઉખેળશો ના પડ ભૂતકાલનાં,
 સંકોરશો અગ્નિ ન માનહાનિનો.
 વેગે જઈ સન્મુખ તેડી લાવો
 એ દ્રૌપદીજિત્ અભિજ્ઞત અર્જુન.
 યુદ્ધાંગણે કાલ જીએ ન કોણ
 કુળત કે કોણ વળી સુખત.

૧૫૦

કૃષ્ણ : એ ક્રોધ, એ ચિત્તનું કાલકૂટ,
 સંતોનું એ પેય પીયૂષ પુણ્ય,
 પી જા, પી જા, કર્ણ, એ દોષ પી જા !
 જણનારાંના, કર્ણ, બે દોષ પી જા !
 ન કુંતીના દોષની હોય શિક્ષા

૬] પ્રાચીના

કેા પુત્રને, પુત્રની વા વધૂને.
 ને એ વધૂ, વત્સ, ચડાવી આજ્ઞા
 કુંતી તણી મસ્તક, સેવતી સુખે
 કમેકમે પંચ પ્રતાપી ભર્તા,
 કમેકમે તેવી જ સેવશે સુખે
 એ પંચના અગ્રજ જયેષ્ઠ કર્ણને.

૧૬૦

કર્ણ : ના, કૃષ્ણ, ના, હોય ન એવી વાર્તા
 આજે હવે જીવનઅસ્તવેળા.
 આજે હવે પુત્રઘરે ચ પારણાં.
 એ પુત્રપૌત્રે વળી પત્નીહૈયે
 ગૂંથાઈગૂંથાઈ ગયું જ એવું
 આ હૈયું કે ભિતરડી તહીંથી
 ન ખેંચવાનું રહ્યું શક્ય હાવાં.
 ને શક્ય એ હોય તથાપિ શોભે
 ધર્મિષ્ઠને આપણને શું એવું ? !
 અને થશે હાનિ ન માતને તો.
 કુંતી તણા પ્રૌઢપ્રતાપી પુત્રો
 તે પાંચના પાંચ રહો સુરક્ષિત,
 મારે લીધે, અર્જુન મૃત્યુ પામતાં,
 મારે મર્યે, અર્જુનને લીધે વા.
 પરંતુ હે પાંડવસારથિ, કદી
 એકી સાથે દ્રૌપદીને ન શોભે
 ભર્તાસ્થાને કર્ણ ને—ને કિરીટી.
 જાઓ, લાવો, કૃષ્ણ, શ્વેતાશ્વશોભિતે
 રથે વિરાજંત રણે ધનંજય.
 હવે અમે જો ચડીએ ન યુદ્ધે,
 વીરત્વ તે અર્જુનનું ચ લાજે,
 લાજે વળી પૌરુષ અંગરાજનું.
 આજે હવે, બે વિધિના ધનુષ્યથી
 છૂટી ચૂકેલાં શરશા અમે બે

૧૭૦

૧૮૦

યુદ્ધેષ્સુ કર્ણર્જુન. કોણ બાણ
વીધે બીજાને રહ્યું એ જ દેખાતું.
છો વિશ્વ ન્યાળે રણ કર્ણપાર્થનું.

૧૬૦

કૃષ્ણ : અહો ! જનોની ચિર યુદ્ધશ્રદ્ધા !

કર્ણ : ને હે મહાત્મન ! વિનતિ . . .

કૃષ્ણ : તને છે

મારે ય છેલ્લી કરવાની, કર્ણ.
શું ધારતો ભીષ્મ વિષે, મહારથી ?

કર્ણ : મહારથી ! એ ઉપહાસશબ્દ
ઉચ્ચારિયો, કૃષ્ણ, તમે સુન્નડવા
મને કરેલાં અપમાન ભીષ્મે
જિભી થઈ જાય શિખા પ્રરોષે
એવાં તહીં ઘોષયાત્રા પ્રસંગે,
વિરાટઅંબે, વળી અન્ય કૈંક
યુદ્ધાંગણે ?-ને હું મહારથી થઈ
સાંખી રહ્યો મૂઢ વિમાનના બધી ?

૨૦૦

કૃષ્ણ : ને એ જ સેનાધિપતિ થશે ને
ગાંગેય સૌ કૌરવના રણાંગણે ?

કર્ણ : હા. એ જ સેનાધિપતિ થશે.

કૃષ્ણ : ને
નીચું કરીને મુખ આ મહારથી
ગાંગેય નીચે રહી યુદ્ધ માણશે !

કર્ણ : ઘટે નહીં, હે યદુવીર, ખોલવા
મણો રુઝ્યા-અર્ધરુઝ્યા બીજાના.
બાણો છતાં જીભ ઉઘાડવા કાં
મથો તમે કર્ણની જન્મભીંટી ?
એ તુચ્છકારો, અપમાન કારમાં,

૨૧૦

૮] પ્રાચીના

કોઠે મને એ સહુ છે પડી ગયાં.
 ગાંગેય ખીજે કયમ આમ આકળા
 મારી પરે, કૃષ્ણથી છે અન્નહયું તે ?
 એ શૌર્યના ઘોષ સમાન ભીષ્મને
 વીરત્વ તો મારું ઘણું ગમે છે,
 એ ક્ષાત્રના રક્ષકને પરંતુ
 કુજન્મ મારો કપરો કોઠે છે.

૨૨૦

હું કૌરવોમાં રહી કૌરવોની
 ગાંગેયથી ચે કરું ઝાઝી રક્ષા,
 છે એ જ પ્રત્યુત્તર ભીષ્મયોગ્ય,
 અને ન કે આજ બનું હું પાંડવ.
 તો તો અરે કર્ણ મટે અને રહે
 કો પ્રેત, જેને બહુમાનથી કહે
 એ એ જ ગાંગેય ઉમંગલેર:

‘તખ્યાં કરો પૌરુષ તારું, પાંડવ!’
 એ પ્રીતિની અંજલિ પાંડુને જશે,
 ન કર્ણને તો લવલેશ, કૃષ્ણ.
 હું કર્ણ, હું કર્ણ, ન પાંડુપુત્ર,
 સ્વીકારવું પહેલું ઘટે જ એહ.
 સ્થાપીશ વ્યક્તિત્વની વીરતા હું
 સુજન્મના પૈતૃક લાલ માથે.

૨૩૦

કૃષ્ણ : નિઃશબ્દ છું, કર્ણ, હું બેઠ્ઠા ભારતે
 ગુંથાયલી જાળ કરાળ કાળની,
 ને મધ્યમાં દેખી તને ફસાયો;
 પ્રયોજતો પૌરુષ મૃત્યુઘેરું
 એકાકી શો તું અસહાય થૈને !
 તને ન ચિંતા, બધી કાળજાળ
 થશે ઘડીમાં કયમ છિન્નભિન્ન.
 તું વ્યક્તિ આડે ન જુએ સમષ્ટિને.

૨૪૦

કર્ણ : વર્ષો લગી એ કરી ધર્મચિંતા,

કર્ણ-કૃષ્ણ [૬

ને વેઠી કે વર્ષ સુધી અનિદ્રા.
 હું પૂછું: સૌ પાંડવ યુદ્ધસર્જ
 બિભા, કહો તે શિદ્ધ? બોલશે તમે:
 'જે ન્યાયનો તે અધિકાર પામવા,'
 જે ન્યાયનો કારણ 'જન્મસિદ્ધ'.
 તો કૃષ્ણ, હું એ મુજ જન્મસિદ્ધ
 મથી રહ્યો છું અધિકાર પામવા:
 કે હીનજન્મે નવ હીન માનવ,
 કે હીનકર્મે કરી હીન માનવ.
 લડી રહ્યો હું ય સમષ્ટિ કાજ.
 સમષ્ટિમાં જે સહુ જન્મહીણાં
 જીવે, વળી ભાવિ વિષે ય જીવશે,
 એ સર્વનાં જન્મકલંક કેરો
 અન્યાય ધોવા મથું છું સ્વરક્તથી.
 મારે ય હૈયે હિત છે સમષ્ટિનું.
 સ્વયંવરે જીવનસુંદરીના
 જોવાય ના જન્મ, પરંતુ પૌરુષ,
 —એ સ્થાપવા જીવું છું ને મરીશ.
 સમષ્ટિના સત્યનું હું ય રક્ષિમ.
 મનુષ્ય જે જન્મથકી દુભાયાં
 તેનું રચું ઉજ્જવલ ભાવિ આજ હું.

૨૫૦

૨૬૦

કૃષ્ણ : અંધારી આવે મુજ આંખ આડે
 એ ભાવિ સામી દગ માંડતાંમાં.
 ધર્મજ, છો જે તુજને રુચું

કર્ણ : જતાં જતાં

કાને ધરો જે કહું આટલુંક:
 ન લેશ આની કદિ થાય બાણ
 સ્વપ્ને ય તે પાટવી ધર્મરાજને.
 સ્વીકારશે એ, નહિ તો, ન ધર્મવિત

૨૭૦

૧૦] પ્રાચીના

ક્ષણાર્ધ માટે પણ રાજ્ય રાજ.
 ને આપશે જો મુજને, ગણી વડો,
 રાખીશ હું એક ઘડી ન રાજ્ય
 સોંપ્યા વિના કૌરવરાજવીને,
 મૈત્રીપ્રભાવે જીવું છું હું જેના.
 થશે ન એ શોભતું, ધર્મબંધુ.
 ભલે થતા રાજવી ધર્મરાજ,
 છે કૃષ્ણ જેને સચિવ પ્રણુદ્ધ
 ને સવ્યસાચી સમ યુદ્ધવીર.

૨૮૦

કૃષ્ણ : તો ઠીક ત્યારે ફરી યુદ્ધભોમે !

કર્ણ : હા. યુદ્ધભોમે ફરી, પાર્થસારથિ,
 મળીશું પ્રેમે.

કૃષ્ણ : પ્રિય, ત્યાં રણાંગણે
 ન ચાલશે ઘૂતસભાનું ફૂડ,
 પાસાની આડાઅવળી ભૂંડી કળા,
 પ્રત્યુત્તરો જ્યાં શરથી શરોના.

કર્ણ : એ ભીતિ ના દંડની હોય કર્ણને.
 એ ભીતિ ? કે જીવનદહાણુ ભવ્ય ?
 જેમાં કલંકો અપજન્મનાં બધાં
 ધોવાઈ સ્હોશે થઈ કીર્તિશુભ્ર;
 ને જે લીધે આખર કોક દિ તો
 કુજન્મનો અંતર કોરનારો
 કાંટો કઢાશે શુચિ મૃત્યુસોયથી.
 કલંક વેઠ્યું અપજન્મનું ભલે,
 કલંક ફેલશે અપમૃત્યુનું ન કો.

૨૮૦

કૃષ્ણ : સુખાહુ, થંભ્યો રથ. . . ઇન્દ્રપ્રસ્થે
 છે કુંતીને એક જ પુત્ર, જોજો
 રહે ન એ વંચિત માતૃભક્તિથી.

કર્ણ-કૃષ્ણ [૧૧]

કર્ણ :

લો ઊતરે. . . . ચક્ષુથી ઊભરાતું
 આ અશ્રુ તે અંજલિ માતૃભક્તિની.
 હવે નહીં જન્મ, ન જોવું જીવન,
 હવે રહ્યું જ્યાં ધ્રુવ મૃત્યુ એક. . . .
 નાઉં હવે. . . . કૃષ્ણ, જુઓ જુઓ તો
 ધરી થકી ચક્ર પડી જુદાં, સરે
 જુદે જુદે માર્ગ અને વિભિન્ન
 અપંગ ઊભે રથ થંભી જેમ,
 એવો સર્યે આપણુ ભિન્ન માર્ગે
 થંભી ઊભો ભારતનો મહારથ
 શો ખોટકાઈ અહીં કારમે ! .. અરે !
 થયા અદૃશ્યે તહીં કૃષ્ણ ક્યારના
 દ્રુમે પૂઠે. ને જગ જોઈને આ
 હસી રહ્યો અંબરગોખ સૂર્ય.

૩૦૦

૩૧૦

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત

[વિષય: ૧૮ દિવસ મહાભારતનું યુદ્ધ ચાલ્યું. સાંજે દુર્યોધન પડ્યો. પાંડવોનો વિજય થયો. પણ ૧૯મા દિવસનું પ્રભાત કેવુંકે જાયું ?

અંતઃકર્ણે દુર્યોધને અશ્વત્થામાને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. મરતા રાત્ર પાસે એણે પાંડવો પર વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. રાતે તે પાંડવોના શિબિરે નય છે. આરણ્ય આગળ, જે કોઇ ભાગવા કરે તેને પૂરા કરવા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને બિધાસી તલવારે બિભા રાખી, પોતે અંદર ધૂસે છે. પોતાના પિતા દ્રોણને મારનાર, દ્રોણના બાલશત્રુ દુપદના પુત્ર અને પાંડવોના સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો પહેલાં તો મૂઠ મારથી વધ કરે છે અને પછી આખી સેનાનો સંહાર કરે છે. તેમાં દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો પણ મરાય છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ એક જીવતો નાસી છૂટે છે તે નદી-તીરે કૃષ્ણ પાંડવોને મંગલાર્થે લઈ ગયેલા ત્યાં જઈ બધા સમાચાર આપે છે. યુધિષ્ઠિર આદિ રણક્ષેત્ર ઉપર આવી ૧૮ દિવસની કમાણી જુએ છે. ત્યાં નગરમાંથી વૃદ્ધ અંધરાત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુંતી અને સારો યે સ્ત્રીસમુદાય મૃતવીરોને વિદાય આપવા આવી પહોંચે છે, બધાં મળે છે તેમાં ગાંધારી અને દ્રૌપદીનું મળવું વિષ્ટ છે. બંને પુત્ર વગરનાં બન્યાં છે. ગાંધારી કહે છે: યથૈવાહં તથૈવ ત્વં કો વામાશ્વાસયિષ્યતિ ।-જેવી હું થઈ છું તેવી તું થઈ છે, આપણુ બંને કોણ આશ્વાસન આપી શકશે ? મહાભારતકારે ભલે મૌન સેવ્યું, પણ ત્રીજી પણ એક નારી ત્યાં હાજર હતી જેનો પણ પેટનો જણ્યો રણમાં હણાયો છે અને એનાથી તો પ્રગટ રીતે પેલાં બેની પેઠે પોતાનો શોક રડી શકાય એમ પણ નથી.

આખી કથા આ રીતે મૂકી છે: સૂત (સારથિ) યુધિષ્ઠિરને શિબિરે લઈ આવતાં રાતની વીજતવાર વાત કરે છે. રથ શિબિરમાં પ્રવેશતાં ક્રમેક્રમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરેનાં શબો દેખાય છે. અંતે મૃત દ્રૌપદીપુત્રો આગળ આવી રથ થંભે છે. યુધિષ્ઠિર નકુલને મોકલી દ્રૌપદીને બોલાવી મંગાવે છે. દ્રૌપદી બધા પાંડવોને બરોબર સંભળાવે છે. કૃષ્ણને તો એટલે સુધી કહે છે કે તેમની ઇચ્છા સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુના બાળકને ગાદીએ બેઠેલો જોવાની છે. ત્યાં નગરમાંથી સૌ આવે છે. બધાં પરસ્પર મળે છે ત્યારે લીંગ ધૃતરાષ્ટ્રના રોષનો ભોગ ન બને એ ગાઠ એમના બાહુપારશમાં કૃષ્ણ લીંગની લોહાની મૂર્તિ સેરવી દે છે. બીજે ભય સતી ગાંધારીના શાપનો હતો. યુધિષ્ઠિરની ક્ષમાચામના પણ એમનો રોષ શમાવવા પૂરતી નથી. પણ ત્યાં તે દીર્ઘદર્શિની સતીની દષ્ટિ દ્રૌપદીનાં કંકણ પર ઠરતાં તે કાંધને વાળી લે છે. અને સૌને-ખાસ તો દ્રૌપદીને-આશ્વાસન આપે છે. દ્રૌપદીગાંધારીની મૂર્છા અને કુંતીનાં મૂંગાં આંસુ આગળ દશ્ય પૂરું થાય છે.]

સૂત : અંધારનો અલકપુંજ સમારતી જે,
 ટીકી રહી ગહન તારકકોટિથી જે,
 સંહારઘોર વિરમી નભ કાલરાત્રિ,

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત [૧૩

એકાકિની નિયતિપ્રેરિત દીન યાત્રી.

યુધિષ્ઠિર : ના, ના, કોઈ સત્ત્વ જીવંત છે ના !
 આ શૂન્યત્વે ચેતના સંભવે ના.
 રમશાનશે ચોગમ શાન્ત દેશ,
 કહી ન બે શબ્દસંચાર લેશ.
 નિઃશ્વાસ આ, સારથિ, ક્યાં સુણાયો ?
 તારે મારે કે ધરાન્તરથી આવ્યો ?
 સમુદ્રશું મંદ્રમહોર્મિયંચલ,
 બને કદી, સૈન્ય રહે સુનિશ્ચલ ?
 જો, જો, આજે યુદ્ધ પૂરા અઢાર
 દિનો લડી, દુર્ગમ પામી પાર
 સંગ્રામનો, દીર્ઘ સુધુષ્ઠિ તો નથી
 વિશ્રંભથી સેવી રહ્યા મહારથી ?

૧૦

સૂત : સુધુષ્ઠિ સૌ આજ અનંત માણતા,
 વિશ્રાન્તિવિક્ષેપ ન આજ બાણતા.
 વિશ્રબ્ધ હૈયે શયને ઢળેલ જો,
 તે મૃત્યુને વીર ઢળ્યા ગુહાશયે.
 નિશાતમિત્રે ન શક્યો હું સાંખી,
 લેશે પ્રકાશે કયમ તેની અંખી ?

૨૦

યુધિષ્ઠિર : ઢીલી મૂઝી રાશ ને પ્રેર વાળ;
 સૈન્યધ્વજોની હજી દૂર રાળ.
 જોઈ પોઢ્યા પાંડુપાંચાલવીર
 શા કૌરવો સાથ બની અધીર !

સૂત : આ દ્વાર આવ્યું શિબિરાગ્રનું, નૃપ !
 બિભા અહીં તે કૃતવર્મા અને કૃપ,
 વિસારીને ગૌરવ મંદ નિષ્કૃપ,
 કૃતાન્તજિહ્વાશી કરે ધરી અસિ.
 તે દૈન્ય જોઈ હતી રાત્રિયે હસી,
 ઉલ્કા ઝરી આશય જોઈ દુષ્ટ.

૩૦

૧૪] પ્રાચીના

ઉઠ્યો સક્રાળો હું નિહાળું-ધૃષ્ટ
 પ્રવેશી ત્યાં તો શિળિરે ઘુમી રહ્યો
 આચાર્યપુત્ર, ક્ષણમાં પુગી ગયો
 સેનાપતિના શયને; ઉઠાડી
 પદપ્રહારે, ક્ષિતિપૃષ્ઠ પાડી,
 ‘આચાર્યઘાતી, ક્રૂણ ચાખ !’ ગર્જતો,
 મુષ્ટિપ્રપાતે ઘુંટણોથી મર્દતો,
 કરે નખાગ્રે કરી કંઠશોષ
 અશ્વાત્થામા વૈરભૂતિ સરોષ,
 ન મૃત્યુ વીરોચિત શસ્ત્રઘાતે
 દે હર્મના; હે નૃપ, અંત્ય રાતે
 તારી તમોને ડુળિયા સ્વયં જે,
 પાંચાલોના સ્વામી આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે.

૪૦

યુધિષ્ઠિર : આચાર્ય જે દારુણ શસ્ત્રચક્ષ્ણો,
 આશારક્ષિત પાંડવો દુઃખમગ્નનો,
 યુદ્ધે જેનું ચિત્ત દુર્દાન્ત શાન્ત,
 અમોઘ જે કૌરવનો કૃતાન્ત,
 વર્ષાવી શસ્ત્રાશ્વઘાતોની ધારા
 જેણે. તેને પાશવી માર ? સારા
 જે સાત અક્ષૌહિણી સૈન્યનો ધણી,
 તેને અંતે ખોટ તે શસ્ત્રઘાતની !
 દીધો, વિધિ, તેં જ્ય એક હસ્તથી,
 લીધો જ્યાનંદ જ ચોરી અન્યથી.
 હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પ્રળળ પ્રતાપી,
 સેના અમારી જયશૃંગ સ્થાપી,
 પોતે પોઢયા સોડ તાણી તથૈવ,
 સેનાની તે કૌરવોના યથૈવ.
 સમાન પદલાં વિધિની તુલાનાં,
 જ્યાજ્યો તે મનનાં જ ખડાનાં.

૫૦

૬૦

સૂત : હવે ન ચાલે રથ, શસ્ત્રશીર્ણુ

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત [૧૫

શવો-શવાંશો થકી પંથ કીર્ણ.

યુધિષ્ઠિર : ચલાવ, જો ! જોઈ જ મોહઅંધળી
શી ન્યાય્યશિક્ષા ગુરુપુત્રથી મળી.

સૂત : જો રાત્રિઅંધારપટે લપાઈ
ચૌર્યે પ્રવેશ્યો શિળિરે છુપાઈ,
પ્રસુમ તે સૌ સુભટો પરે હા
તૂટી પડ્યો; નાદ ઊઠ્યો : ‘અરે !...હા !..
શું ?..કોણ ?..ક્યાં ?..શો ઉતપાત આતે ?’ ૭૦
—પ્રચંડ કોલાહલ ઘોર રાતે,
તેમાં સુનિર્બાધ સશસ્ત્ર ધૂમી
વીણી વીણી વીર માર્યા જ, ઝૂમી
જેવો અરણ્યે કઠિયારો કરાળ
છેદે મહાવૃક્ષની ડાળ ડાળ,
એ રીત પાંચાલલક્ષ્મી વિનાશી,
શવો તણો આ સહુ કીધ રાશિ
જેણે, તેનાં કૃત્યને ન્યાય્ય, ધીર,
કહે જગે કોણ વિના યુધિષ્ઠિર ?

યુધિષ્ઠિર : આચાર્યનું તર્પણ ઘોર દ્રૌણિએ
કીધું મહાધર્મી રુધિરાંજલિએ !
સેનાનીની સાથ સેના વિનાશી !
સોહાવે સૌ વીરશય્યા વિલાસી.
રહ્યા અમે પાંડવ પાંચ અક્ષત,
જે મંગલાર્થે રજની સુરક્ષિત
વસ્યા નદીને તટ કૃષ્ણ સાથ;
રહ્યા જ જોવા વિધવા અનાથ
સહસ્રનાં અશ્રુ અજસ્રધાર.
શ્રીકૃષ્ણશા તે અમ કર્ણધાર,
નોકા તો યે ઘોર ઝંઝા વટાવી,
ડૂળી અંતે છીછરે નીર આવી. ૮૦

જીવ્યા જોવા દૈવની આંખ રૂઠી,
આયુષ્યમાં આખર ખાલી મૂઠી.
જીવ્યા ? ના. જો, સારથિ, પંચ સૂત્ર !
આ સુમ લીમાર્જુન માદ્રિપુત્ર.

સૂત : (રે રાજઆરા કયમ કૂર માનું ?)
ચાલો, ઘણું છે હજી દેખવાનું.
રાજન, જુઓ, પાછળ કૃષ્ણ સાથે
ચારે ચ પંધુ; શું ભૂલી ગયા તે ?

યુધિષ્ઠિર : જો, જો, પાણે સુમ સ્વયં યુધિષ્ઠિર,
ચારે લઈને નિજ સાથ વીર.
થંભાવ અશ્વો ક્ષણ, ધન્ય દશ્ય
એ પી લઉં લોચનથી. અધૃષ્ય
અરે ! અરે ! સારથિ, પંચ આ તો
પાંચાલીના પુત્ર સૂતા સુન્નતો.
એ કેમ જોઈ શકશે જ સાધવી,
થઈ વિવત્સા જ્યમ ગાય માધવી.
વિવત્સ ને પાંધવવર્ગીની,
ઊભી રૂહેશે દ્રૌપદી કેમ દીના ?
જા તો અરે જો નકુલ, ત્વરાથી
લૈ આવ આંહીં સતી હોય ત્યાંથી.
દુઃખો મહીં તે રહી માનમંડના,
ને પુત્ર જોયા સુખવેળ પંડના !!
પ્રસુમ તે, સૂત ! હજ્યા જણાય,
જાને નહિ દ્રૌણિ જીવંત જાય.

૧૦૦

૧૧૦

સૂત : સુણી તહીં માતુલને હજ્યાયા,
પાંચે ચ તે દ્રૌપદીપુત્ર ધાયા.
વર્ષા શરોની વરસાવી વીર
ઘેરી લિયે દ્રૌણિ ક્ષણેક ધીર.
પાંચે ચ આ પાંડવ-ખડ્ગભક્ષ્ય

૧૨૦

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત [૧૭]

જોઈ નિશાસાહસનું સુલક્ષ્ય,
 કૂંકાડતો દ્રૌણિ સખડ્ગ શો ધસ્યો,
 પાંચે ય ઝાલી કર મસ્તકો હસ્યો.
 તેજે લહું ત્યાં અસિકંપનોનાઃ
 'રે દ્રૌપદેયો જ, પૃથાસુતો ના !'

યુધિષ્ઠિર : જાણું જ આચાર્યસુતે હણ્યા તે
 કૌન્તેય લેખી સુત અંધરાતે;
 સ્પર્શે નહીં વીર કુમારને એ.

સૂત : ક્ષમા, મહારાજ ! નૃશંસને યે
 ઘટે પ્રશંસા ? હૃદયે અમેય
 વૈરાગિની જે, સમરે અજેય
 સૂતા હણે દ્રૌપદદ્રૌપદેય,
 સાંખી શકે જે દ્રુપદદ્રુમે ના
 એકે કુંભો અંકુર, ગાન તેનાં
 ભલે કરે પાંડવરાજ; જેના
 રહ્યાસહ્યા હસ્તિતુરંગ, સેના
 અશેષ, દ્રૌણિ હણતો નિશીથે
 અંધારમાં (પાંડુ સુતોનીપીઠે)
 ધૂમી રહ્યો તે શિળિરે બહોળે,
 મોટી છોળે મત્ત માતંગ હહોળે
 બિડો ધરો સ્વચ્છ યથા યથેચ્છ,
 ગેંડો ધૂમે ઘોર કાન્તાર સ્વેચ્છ,
 ઝંઝા ઝઝૂમે શઢઝૂંડમાં યથા,
 દ્રૌણાયનિ તે શિળિરાંગણે તથા.
 ડાબે કરે તો શતચંદ્ર ચર્મ,
 ને દક્ષિણે ખડ્ગ જ કૂરકર્મ.
 તે હસ્તની મુષ્ટિથી મૂઠ ખડ્ગની
 સંશિલ્પ એકાંગ સમી રહી બની.
 પ્રલંબ એ બાહુ અહો કરાલ,
 સાક્ષાત જાણે વિચરત કાલ.

૧૩૦

૧૪૦

૧૫૦

આરક્ષત રકતે અસિધાર સ્પંદતી
 ને શ્વેત વહ્નિશિખશી પ્રકંપતી.
 આકર્ષણે ના લહી આત્મઘાત,
 જ્યેષ્ઠે કરે વીર પતંગપાત.
 વીતી ન વીતી મધરાત ત્યાં તો,
 નિઃશબ્દ દૂમો શિખિરે છવાતો.
 જોતી હતી જે વિચિત્રેથી સસ્મિતા,
 કાલી કરાલી શતપાશહસ્તા,
 રક્તાંચલા ધૂસરવ્યસ્તહારા.
 જે પાદરેણુદ્વિગુણાંધકારા,
 વીરક્ષયે વિસ્ફુરતી વિભાવરી,
 તે મૌનભારે ઉઠી કંપી બાવરી.
 -હું એક છૂટ્યો કૃપમાર્ગ ત્યાગી
 સંહારવાર્તા કથવા અભાગી.

૧૬૦

યુધિષ્ઠિર : જો, જો, રજોટી, ઉડતી નદીતટે;
 સતી પધારે, અવ શું કર્યું ઘટે ?
 જે કાલ તો કૌરવકાલરાત્રિ,
 તે આજ શૂન્યે પથ રંક યાત્રી.

સૂત : કંપે કેવી મૃદુલ કદલી સંચરે જ્યાં સમીર,
 ધૂણી ભેઠે જલકમલિની હસ્તીને જોઈ નીર,
 ઉદ્ઘાપાતે કમકમી રહે રાત્રિ નિઃસ્તબ્ધતારા,
 કંપે તેવી દ્રુપદતનયા, ને ઝરે અશ્રુધારા.

૧૭૦

દ્રૌપદી : આ પાંચ પુત્રો : સુતસોમ, નાકુલિ,
 શતાનીક, શ્રુતકર્મા, સુકીર્તિ ? !
 આ તે, જેના તાત જીત્યા જ યુદ્ધ ? !
 ને સેનાની ગંધુ - હા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન !

યુધિષ્ઠિર : સતી સમાશ્વાસન અંતરે ધરો !
 સંમોહ પામી અહીં જોઈ શો કરો ?

૧૬મા દિવસનું પ્રભાત [૧૯

રે લૂંટાઈ જેની આયુષ્યતૃણા,
 મૂર્છા પામી, કૃષ્ણ, આ દીન કૃષ્ણા.
 અહો મહા ઉદમ યુદ્ધનો આ,
 અંતે જેને જીવવું માત્ર રેવા !
 જીત્યા જેઓ, તે જ અંતે જિતાયા,
 જીત્યા તેઓ, યુદ્ધમાં જે જિતાયા;
 જીવ્યા જેઓ, તે જ કલેશે મરાયા,
 જીવ્યા તે, જે ધર્મયુદ્ધે મરાયા,
 ઊઠો અરે ! દેવિ, કરો ન વાર,
 જે જે રહ્યો તે સહધર્મચાર
 પૂરો કરો !

૧૮૦

દ્રૌપદી :

રે નૃપ, સાથ મારી
 સિંહાસને બેસી, જશો વિસારી
 રહેજે તમે તો મૃત પુત્ર પંચ,
 દૂળી જશો રાજ્ય તણે પ્રપંચ.
 હું માત્ર નારી, વળી તે ય માતા,
 મારા રુઝાશે ક્યમ ઘાવ તાતા ?
 હું નારી ને બેન બની વળી જે,
 શોધીશ ભ્રાતા મુજ ક્યાં જ બીજે ?
 છેદાઈ દેખો મમ બેય પંખ,
 ભૂલીશ હું કેમ અસહ્ય ડંખ ?
 થયા, મહારાજ, તમે વિજેતા,
 શો ભેદ્યો તો પછી સૈન્યનેતા ?
 ધરી દીધો મૃત્યુમુખે અગાધ !
 ગાંડીવધન્વા, સરકયા અગાધ
 જે કર્ણબાણોની ચુકાવી કક્ષા,
 તે પાંચાલોની ન થૈ તુંથી રક્ષા ? !
 ઉદ્દંડ થૈ તે દિન જ્યેષ્ઠની તૈ
 ગાંડીવના નિંદકની કરી તે
 વિમાનના ઊતરી આજ સર્વને

૧૯૦

૨૦૦

૨૦] પ્રાચીના

શિરે ! ભલે ધાર તું શાર્ગર્ગવને.
 ને વંચિતા પૂછું હું વાસુદેવ,
 કે 'પામશે રાજ્ય અવશ્યમેવ
 તે દ્રૌપદેયો - ક્યમ એહ સાંખવું ?
 પાર્થોનું સિંહાસન ઘેર રાખવું !
 સૌભદ્રેય સ્થાપવો.' — એ જ ઇષ્ટ
 ગણ્યું તમે ? ને અવ ન'વશિષ્ઠ
 કુમાર એકે મુજ ! ભીમ, હે બલી,
 તારા ભણી ફેરવું છું વળી વળી
 આપત્તિકાલે મુખ. છે સમાર્થાં
 ભુજબળે તેં અપમાન મારાં.
 તે દુષ્ટ દ્રૌણાયનિને હણીને,
 છેદી લઈ મસ્તકના મણીને,
 શોભાવ રાજ તાણું શીર્ષ જેમ
 સચંદ્ર શોભે શિવભાલ તેમ.
 ન વૈરનિર્યાતનના વિના, તે
 પાંચાલોની પુત્રી હો આજ રાતે !

૨૧૦

૨૨૦

ભીમ : આજ્ઞા સતીની.

કૃષ્ણ : નૃપ ભીમ વારો,
 સૌ અર્જુને સિદ્ધ કર્યું જ ધારો
 ઘડીકમાં; છો સતીને રિઝાવે.
 જુઓ પણે મંડળી કોક આવે.

સૂત : પૂર્વે જેને અનિલ અડતાં પૂર્ણ સંકોચ ધારે,
 નેજે વ્રીડા સખિનિકટમાંયે મુખાખે વધારે,
 આજે તે સૌ પુરરમણિઓ આકુળી એકવસ્ત્રા
 શોકાક્રોશે ગગન ભરતી આવતી દૈવત્રસ્તા.
 અગ્રે કુંતી; સ્પૃશતી કરથી સ્કંધ, ગાંધારી આવે;
 તેને સ્કંધે નૃપતિ કર દૈ અંધ દોરાય ભાવે.
 સંધ્યાસ્કંધે રજનિ કર દૈ જેમ પામે પ્રચાર,

૨૩૦

ને સ્કંધે દૈ કર રજનિને આવતો અંધકાર.

કૃષ્ણ : જોઈ રહ્યા શું ? પ્રણમો પ્રણુદ
પિતા પધાર્યા ધૃતરાષ્ટ્ર વૃદ્ધ.

સૂત : આલિંગે સૌ પ્રણતિ કરતા વીરને વૃદ્ધરાજ,
ભીમસ્થાને જરઠભુજમાં લોહની મૂર્તિ ત્યાં જ ૨૪૦
મૂકી કૃષ્ણે, કચડી ક્ષણમાં દે સુતસ્નેહી તાત,
કૂટી આઠ્યું રુધિર વદને.-કુદ્દલ શું પારિજાત !

કુંતી : હજી રહ્યા ણાલક છેક, તાત,
પુણ્યાળુ પૂજે તમ જ્યેષ્ઠ માત.

ગાંધારી : ક્યાં તે રાજ, જેનો છું પ્રેમ્ય હું બની ?

યુધિષ્ઠિર : રાજ નથી, છું રજ રાજપાદની.
સ્વીકારશે ક્ષુદ્રની, માત, વંદના ?
રાખી નથી મેં અપરાધમાં મણા !
શું સૂઝયું કે રાજ્યનો રાખી લોભ,
મેં વણસાડ્યું વૃદ્ધ માતાનું મોત ? ૨૫૦

સૂત : ગાંધારીના ચરણનખને રાજનેત્રો ભિંબવે,
જોઈ આરે સુભટ નિજને કૃષ્ણ પૂઠે છુપાવે.
કુંતી જૂએ દુપદતનયાકંકણે; દીર્ઘ દષ્ટિ
ગાંધારીની વળતી તહીં ને વર્ષતી સ્નેહવૃષ્ટિ.

ગાંધારી : રે આયુષ્મન ! ઊઠ સંભાળ ભાર,
રહું સહું ધર્મ વડે ઉગાર.

સૂત : પાંચે ભાઈ કુશળ લગતા કુંતીપાચે સુજાત,
આહું રાખી વદન છુપવે હર્ષનાં અશ્રુ માત.
એક પ્રશ્ન : 'પ્રિય, તું કુશલી ?' માદ્રિના પુત્રને જ !
આદ્યા દ્રૌણિ પ્રતિ સુભટ તે માતાનું પામી હેજ. ૨૬૦

દ્રૌપદી : ક્યાં છે તમારા સુત ? માત, જોવા ?
સૌભદ્ર તે સાંભરતો મટ્યો વા ?

કે વર્યસ્વી વીસર્યો તે ઘટોત્કચ ?
કે પાંચ આ, જે મુજ દેહની ત્વચ ?
પુત્રો જણાતા નથી કેમ કોઈ ?
ભૂલી ગયાં તે નિજ પાંચ જોઈ ?

કુંતી : ભૂલી નથી, પુત્રિ ! લગાર હું ચ
બાણું જણ્યો-બાય-નું દુઃખ શું ચ.
ભૂલી સ્વદુઃખો, પણ પાય લાગો,
માતા તણી આશિષ લક્ષ્મી ! માગો.

૨૭૦

ગાંધારી : દાસી બની છું તુજ આજ રાણી,
જો ચીંધશે તો ભરશું ચ પાણી.

દ્રૌપદી : પાણી ભરાવો શિદ્ધ નેત્ર મારાં,
માતા ! છૂતે દાસી છોડાવનારાં ?
માગી રહું આશિષની હું ભિક્ષા;
દૈવે કરી છે પરિપૂર્ણ શિક્ષા.
હું ઝંખતી'તી દિનરાત યુદ્ધ.

ગાંધારી : હું વારતી'તી પતિપુત્ર કુંદ્ર.

દ્રૌપદી : હું અર્ધસિંહાસન વાંછનારી.

ગાંધારી : ને ત્યાગવા અર્ધ હું ઝૂઝનારી.

૨૮૦

દ્રૌપદી : સિંહાસને સ્વામી ભલે વિરાજે,
ન પુત્ર એકે ચ ભવિષ્ય કાળે.

ગાંધારી : સિંહાસને સ્વામી ભલે વિરાજ્યા,
ત્યાં પુત્ર મારા વિધિને ન છાજ્યા.

દ્રૌપદી : હા ! પાંચ પુત્રે મુજ ખાલી કૂખ !

ગાંધારી : આ દુઃખથી તો ભલી ઠાલી કૂખ !

દ્રૌપદી : મારી કૂખે લુપ્ત સત્પિતૃવંશ.

ગાંધારી : આ કૂખ સૂતો કલિનો જ અંશ !
રે કૂખ કાટી નવ હોત જો આ,

તારાં સમાંને હુજ હોત તો આ ?
હુંથી મહા આ કુલનો વિનાશ !

૨૬૦

દ્રૌપદી : મારે લીધે ! મેં કરી યુદ્ધઆશ.
લૂંટાઈ અંતે ! સુત પાંચ ક્યાંથી ?

ગાંધારી : થા શાંત, પુત્રી, શતપુત્રમાંથી
આ આંધળાં વૃદ્ધની બેલડીને
રહી નથી ટેકણલાકડી યે.
પુત્રી, ગયા છે શતપુત્ર જેના,
શું વેદના તે સમજી શકે ના
તેની, ગયા પંચ કુમાર જેના ?
ને આમળા આંતરડાં તણા તે
બાણે જ એના બહુ, એક હાથે
જેના હણાયા સહુ પુત્ર !

૩૦૦

દ્રૌપદી : સાથે
જેના હણાયા સહુ પુત્ર !

ગાંધારી : શું કહું ?
સમાનદુઃખી ઉભયે, વધુ હું !
મારા તે તો—વિશ્વવૃત્તે નવાઈ—
મૃત્યા સોએ, ભાઈ હાથે જ, ભાઈ ? !

કુંતી : રે હા ! શાને ભાઈ હાથે જ ભાઈ ? !

સૂત : ગાંધારી ને દ્રુપદતનયા મૂર્છિતા ભૂ સુહાવે.
કુંતી આહું વદન કરીને અશ્રુ શાનાં છુપાવે ?
આ તે સર્વે સુભટજનની, જે સહે યુદ્ધદાહો,
ઓળા બાણે અવનિ ઉતર્યા કલરાત્રિ તણા હો.

૩૧૦

ગાંધારી

[નિષય : મહાભારતતું યુદ્ધ પૂરું થયા પછી રણક્ષેત્ર ઉપર સ્ત્રીસમુદાય મૃતવીરોનું અંતિમ દર્શન કરવા આવે છે. સતી ગાંધારી અંધ રાત્ર દ્વતરાષ્ટ્રને પરણ્યા પછી આંખે પાટા રાખતાં હતાં. તે પોતાના પુત્રાદિને જોઈ શકે એ માટે શ્રીકૃષ્ણ એમને દિવ્યચક્ષુ આપે છે, અને એમના નિઃસીમ દુઃખમાં આશ્વાસનરૂપ થવા આખો વખત રણક્ષેત્રમાં એમની પડખે રહે છે. સાથે શ્રીકૃષ્ણનો આશય સતી દુરુકુલના રહ્યાસહ્યા પાંચ પાંડવોનો પણ શાપથી નાશ ન કરે એ જોવાનો એ કદાચ હોય. મહાભારતકારે ગાંધારીનો શાપ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ઉતારવામાં ભારે કાવ્યન્યાયદષ્ટિ (Poetic justice) દાખવી છે. . . . પ્રસ્તુત પ્રસંગ અહીં કાંઈક આવા ભાવનાવર્તુલમાં મૂકાયો છે : દિવ્યચક્ષુ મળતાં જ ગાંધારીને રણાંગણ પારની, વિનાશ અને સર્જનને સમાવી લેતી તેગ છતાં ઉભયથી પર વિહરતી, એવી લોકેષ્ટર દ્યુતિનાં દર્શન થાય છે. સ્વજનોનાં અંતિમ દર્શનથી દૂર રાખતા આ દિવ્ય અનુભવ ઉપર એમને જરી રોષ પણ ચડે છે. છતાં પોતે રાત્ર ગંભીર સતી છે. અને એમના શોકસંતપ્ત હૃદયમાંથી શાપ સરી પડે છે ત્યારે પણ તે પોતાના પેટના દુર્યોધનદુઃશાસનના દર્શનથી નહિ, પણ પાંડવપુત્ર અભિમન્યુની પત્નીનાં અને સમગ્ર સ્ત્રીવૃન્દનાં કંદનોની અસર હેઠળ ઉચ્ચારાઈ જવાય છે. શાપ આપ્યા પછી તરત જ એ સંજગ અને છે અને પોતાના અવિવેકમાંથી પણ સમગ્રપણે તો હિત થયું છે—વધારે અહિત થતું આટકાવાયું છે—એ જોઈ એમને કળ વળે છે. અને ત્યાં એમની દષ્ટિ સર્જન અને વિનાશને વીંટી ઉભયની પાર વિસ્તરેલી પરમ દ્યુતિ ઉપર જતી ઠરે છે. . . . શ્રીકૃષ્ણ એમને યાદ આપે છે કે રણભૂમિ તો ક્યારની વટાવી દીધી છે એટલે દિવ્યચક્ષુ અલોપ થયાં છે. પણ પહેલાં જે પ્રકાશ દિવ્યચક્ષુ મળતાં દેખાયા હતા તે હવે દિવ્યચક્ષુ વગર પણ—આંખે પાટા હોવા છતાં એ—પોતાને દેખાયા કરે છે, એ ઉપરથી ગાંધારી કહે છે કે, પોતાને દિવ્ય લોચન તો હવે જ મળ્યાં અને તો તો પોતે સ્વજનવિનાશ—અરે ! સર્વનાશ—ના અનુભવમાંથી પણ જરૂર કાંક પામ્યાં છે. સતીને અંતે આવું સમન્વયું એમાં જ જાણે પોતાને શાપમાંથી મુક્તિ મળી ગઈ હોય એટલો સંતોષ શ્રીકૃષ્ણ અનુભવે છે.]

ગાંધારી : પ્રકાશ પેલો ક્ષિતિજે ધૂમે શો
સંહારની આ રણભૂમિ વીંટતો !
અહો મને ધન્ય મળ્યું જ, કૃષ્ણ,
આ દિવ્યદર્શિત્વ અમોઘદર્શન.

કૃષ્ણ : એ સત્યના અસ્તની અંતિમ પ્રભા.

ગાંધારી : ના, ના, દ્યુતિ એ સ્મિતની પ્રભુના.

ગાંધારી [૨૫

કૃષ્ણ : કે તે સતીની નવદષ્ટિની દયા ?

ગાંધારી : કૌમારે જે ચક્ષુથી ના દિઠેલું,
કે દાંપત્યે બદ્ધ નેત્રે ચ કલ્પ્યું,
અપૂર્વ એવું કંઈ જ્યોતિર્મંડલ
દિશાન્તરાલે લપકે સુમંગલ.

૧૦

[અવાજે]

૧ : હા નાથ ! રે નિર્દય છેક શું થયા ? !

૨ : હે સ્વર્ગલોભી ! મુજને ભૂલી ગયા ?

૩ : ઉતાવળા યૌવનઉંખરે શમ્યા !

૪ : આયુષ્યને કુદલ વસંતકાલ
સમીરઉન્મૂલિત જેમ શાલ !

ગાંધારી : દર્શાવી ચુદ્ધાંગણ પારની દ્યુતિ,
પ્રતારણા આ કરતી જ તો નથી
નવીન દષ્ટિ મુજ ?—જે રણાંગણ
જુએ નહિ કેદનમગ્ન સ્ત્રીગણ !
આ દિવ્ય ચક્ષુ થકી, કૃષ્ણ, સારાં
સાચાંખોટાં માનવીશ્રોત્ર મારાં.

૨૦

કૃષ્ણ : જો આંખની ભૂલ સુધારી કર્ણે,
શોધાય કર્ણસ્ખલનો ચ લોચને.

ગાંધારી : આ શ્રોત્રનેત્રો ઉભયે કહે જે
ના ઊતરે તે મનમાં સહેજે.

[અવાજે]

૧ : કરે ધર્યો જે કર લગ્નવેળા
તે દેહથી છિન્ન, સખી, મળે ના !

૨ : અંગાંગ જેની વહું છું હું લીલા,
રે ગૃધ્રચંચૂમહીં હસ્ત તે હા !

૩૦

૩ : જા, જા, અરે આ ધડ સ્વામીનું જ
મારા, પ્રતાપી હું પિછાણું છું ભુજ,
રોમાંચ દે જે હજી એ મદંગ.

૨૬] પ્રાચીના

૪ : જો એમનું આ શિર એહ સંગ
સોહે શું શુંગે વડને મયંક !

ગાંધારી : રે કૃષ્ણ, આ કેમ જ જોયું જાય ?
વધૂજનોની સ્થિતિ શે ખમાય ?
પ્રાસાદઉદ્યાનપથે સુખોચિતા
જેની ગતિ પુષ્પકળીથી કુંચિતા;
કામ્લોજનાં આસ્તરણે મહાર્ધે
ચરંતી, તે શોણિતઆર્દ્ર માર્ગે
ચાલે શવાકીર્ણ રણે અનાથ !
શોધી શકે કેા પતિનો ન હાથ,
કેા શીર્ષ અસ્પષ્ટ શકે ન ઝોળખી,
લડી મરે કેા ધડ કાજ બે સખી.
કેા નાથના દેહ પરેથી અંગના
શકે ઉડાડી નહિ જૂથ ગૃધ્રનાં.
ને કેાઈ બેળાકળી અંગ ક્યાંય ના
એકે ય શોધી પતિનું શકે હા !
આ પ્રોઠ ને પ્રીતિમતી વધૂઓ,
આ યૌવને ઉલ્લસતી સ્તુષાઓ,
ને ઓ નવોઢાગણુ શોકમૂઢ,
ભાભાં છુપાવી ઉર શલ્ય ગૂઢ.
આ હું ક્યાં પાપથી પામી શિક્ષા,
ને દષ્ટિની બિપરથી ય લિક્ષા !
તે દષ્ટિ આ, કૃષ્ણ, શું દેખવા જ
મળી ક્ષતે ક્ષાર સમાણી આજ ?

૪૦

૫૦

કૃષ્ણ : દેનાર તો દે નયનો જ માત્ર,
શું દેખવું તે કથવા ન પાત્ર.

[ભાનુમતીવિલાપ]

થે ગદ્ગદભિમુખ, નાથ હે સુતેલા,
સંગિની વિસરી કે શું યુદ્ધઘેલા ?

૬૦

ગાંધારી [૨૭

નિત્ય હું પરિઘળાહુમાં સમાતી,
 અન્ય ત્યાં દયિત આજ રંગરાતી.
 હું રહીશ અળગી, ન છોડશે એ,
 સોડમાં સુલટ સાથ પોઢશે એ.
 લે લીધો મદધિકાર, નાથ, તેથી ?—
 જેહને વ્યજન દેતી હું સુખેથી
 તેહને વિહગપંખ દે નભેથી !
 લક્ષ્મણપ્રણયરીત શી બતાવી
 પુત્ર પાછળ, પિયુ, સ્વયં સિધાવી !
 વીસર્યા જનક વૃદ્ધની દશા શી
 આપ સ્વર્ગ પળતાં ? વિસારી દાસી !

૭૦

ગાંધારી : રે કૃષ્ણ, હા ! લક્ષ્મણમાત આ તો !
 સુયોધનોચ્છેદ નથી ખમાતો !

કૃષ્ણ : મૂર્છા ખાશે કેટલીવાર વ્યગ્ર ?
 છે વીર દુર્યોધનવત્ સમગ્ર.

[ભાનુમતીવિવાપ]

દૂતને દિન મળેલું દ્રૌપદીને
 દાસ્ય, આજ મુજને ય યુદ્ધદૂતે.
 ધર્મ, તેં ય અમને દિસે વિસાર્યાં
 ઊરુધાત દઇ યુદ્ધનિષિદ્ધ ! હાર્યાં !

૮૦

ગાંધારી : હાર્યાં અમે, કૃષ્ણ, અધર્મ પાસે.

કૃષ્ણ : સતી, તમે યે ? ! જયપ્રાપ્તિઆશે
 આવ્યો હતો આશિષ કાજ પુત્ર,
 ત્યારે તમે જેહ કહ્યું 'તું સૂત્ર—
 'જ્યાં ધર્મ હો ત્યાં જય' !—એ સનાતન
 ગયાં વિસારી મૃત જોધને તન ?

ગાંધારી : કહ્યું નથી મેં, યદુવીર, કે કદી
 'ત્યાં ધર્મ, જ્યાં હો જય'; હું હતી વદી
 સોદલાસ સદ્ધર્મની સ્થાપનામાં

૨૮] પ્રાચીના

શ્રદ્ધાવતી. આજ મળ્યાં જ સામાં

૯૦

અધર્મકર્મો; અદકાં અકારાં

આત્મીયને હાથ થયાથી; સારાં

ભૂમંડલે છે ઇતિહાસમાં સૂણી

કથા રણે માનવરક્તપાનની ?

ને રક્ત દુઃશાસનનું પિનાર જે

—નથી અબાણ્યું ચઢવીરથી રજે—

તે વ્યાઘ્ર ના, કે વૃક, વન્ય કેા પશુ,

પ્રસુમ નિઃસાવધની પરે ધસ્યું,

કિંતુ પ્રતિજ્ઞા થકી બદ્ધ ફૂર

ચોદ્ધો પિયે શોણિત ઉબળ શૂર,

૧૦૦

મનુષ્યનું—ને વળી તે ય બંધુનું.

આ ધર્મનો તે જય કેમ વાંછું હું ?

કૃષ્ણ :

અપત્યશોકે નવ દેખશેા સતી

શું તે પ્રતિજ્ઞા તણું મૂળ ?—કે હતી

રોળાઈ શી ક્ષત્રિય અંગનાની,

બ્રાતા તણી પત્ની—રજસ્વલા—ની

ત્યાં કેશલક્ષ્મી સભરી સભા વિષે—

ને વસ્ત્રનું લુંચન ! ના કશે મિશે

ભૂલાય એવું જ કલંકકૃત્ય એ.

જંઘા બતાવી તવ, દેવિ, પુત્રે;

૧૧૦

ને ‘યાજ્ઞસેની ! વર અન્ય તું વર,

મરી ખુટયા પાર્થ !’ મહારથીવર

વદી રહ્યો એવુંક અંગરાજ.

ગાંધારી : તે દુઃસ્મૃતિનાં જલ ઉબળ આજ

સિંચી શું ઠારો મુજ શોકતાપ ?

બાણું છું અંધત્વ તણે પ્રતાપ

હું છૂટી જોવાથી લૂંટાતી લાજ

પાંચાલકન્યા તણી. અંગરાજ

પરંતુ ધર્મચ્યુતિમાં ય, કૃષ્ણ,

ગાંધારી [૨૬

પૂર્વાપમાનેથી હતા સતૃષ્ણ.

૧૨૦

એને હતું કારણ.

કૃષ્ણ :

હો તથાપિ

દે વીર તો કારણજનક કાપી.

ગાંધારી : કુંતી, ચલો આગળ ! વૃદ્ધ પેલી
ને કર્ણમાતા વિલપે અકેલી !
સુખાકૃતિ કૃષ્ણચતુર્દશીના
શશી સમી કર્ણની શી બની હા !

[રાધાવિશ્વાપ]

જેઘ બાલમુખ લોલકુંડલ
દ્વધધાર ઉભરી; હવે જલ
માય ના નયન, આ સુધન્દ્રિય
દેહ નિષ્કવચકુંડલ, પ્રિય !
અદ્ય હું, જનનીકોડ કો પુરે ?
નીક પૌરુષની બહે જ બપરે.
તું વર્યો જ કૃતવિદ્ય શાપને,
કર્ણ, શું જગતીએ દીધું તને ?

૧૩૦

ગાંધારી : શી સૂત તે પુત્ર પછાડી રૂવે !
ક્ષત્રાણી કો, કુંતી, તું આવી જૂએ ?

કૃષ્ણ : કુંતી, જશો ને લયડી જ ઠેશે,
તો રાણી આલંબન કોનું લેશે ?
પડ્યાં જ ને મૂર્છિત પાદદેશે.

[રાધાવિશ્વાપ]

પુત્ર, ને નથી હું માત કૃત્રિમા
સૂતજાતિ, પણ રાજપુત્રિ, મા
કૌરવાધિપ તણી, પદે તવ
અર્પતી નૃવરયોગ્ય સંસ્તવ.
ચક્ર એક ધરીનાં સમાન બે
તું-સુયોધન હતા; ન તું છબે

૧૪૦

૩૦] પ્રાચીના

રાજ્યને નૃપ જતાં, ભલે જ તો
 બે ય સાથ રથ ભગ્ન ભાંગતો !
 સૂતના કુલ વિષે તું ઊછર્યો
 -ડંખતું મુજ ઉરે-તને મળ્યો
 તો ય ના ઉચિત સૂત ! કે હવે
 ધર્મચક્ર થયું અસ્ત કૈતવે ?

૧૫૦

ગાંધારી : અધર્મયુદ્ધે જયલોભી અર્જુને
 રણે હણ્યો, કૃષ્ણ, અજેય કર્ણને !
 યુદ્ધો લડે ક્ષત્રિય ભારતે હવે
 નવીન ! સૌ ક્યાં નથી જોયું માધવે ?

કૃષ્ણ : બાણી હતી તે સરણી વિવેકે
 સંપૂર્ણ કર્ણે મરણક્ષણે કે
 સભા મહીની રચુતિ એક ધર્મની
 તે વાગી હૈયે થઈ ચોટ મર્મની.
 અધર્મચક્રે શત કૌરવો તે
 આરા, હતો મધ્યની નાભિ પોતે.
 ઝૂઝ્યો તમારો સુત સત્ત્વ એહને,
 છે સ્થાન ક્યાં ધર્મઅધર્મવાદને ?

૧૬૦

ગાંધારી : અધર્મ હું જોઉં છું અંધ સ્વાર્થી-
 એવું જુઓ છો ? પણ પાર્થસારથિ,
 જુઓ, જુઓ, કેામલ બાલિકાવધૂ
 આક્રોશથી આભ વલોવતી બધું.

[ઉત્તરાવિલાપ]

પ્રાણ, હે પ્રણયવીર, પ્રીતમ,
 મૌન આમ બનીને સૂતો કયમ ?
 પૂછતી નવવધૂ, સુહૃદ્વર !
 ઉત્તરા પ્રતિ ન દૈશ ઉત્તર ?
 થાક મંગલ તણો ન ઊતર્યો,
 ત્યાં જ વલ્લભ તું ક્યાં જ સંચર્યો ?

૧૭૦

ગાંધારી [૩૧

સાંત મામ્મ હજી તો છ બિપર !

ઉત્તરા પ્રતિ ન દૈશ ઉત્તર ?

રહેજમાં હસીહસી તું આવતો,

ગેલમાં મનશું ખૂળ ભાવતો;

બોલતો વણપૂછયે મીઠો વર.

ઉત્તરા પ્રતિ ન દૈશ ઉત્તર ?

ગાંધારી : આ કેમ રહેવાય જ, વાસુદેવ ?

૧૮૦

નેત્રે નેત્રે નીતરે અશ્રુનેવ !

ના'વી તમોને શિશુઓની યે દયા ?

સૌભદ્રની યે રહી ના ઉરે મયા ?

શોચું ન દુઃશાસન કે સુયોધન,

શોચું છતાં તે અભિમન્યુ-કર્ણ,

તે તો નથી ને મુજ પેટના તન ?

કૃષ્ણ : સતી, કરો કાં પરિતાપ આકળાં ?

ગાંધારી : સંતાપ આવા ન સુણાય વ્યાકુળા.

[અવાજ]

સૂક્ષ્મ ગૂઢ સહુ મર્મ સ્પર્શતો,

અંગઅંગ રસઓઘ વર્ષતો,

૧૮૦

ઘેનની ઘુમરીઓ રુકુરાવતો,

આ જ હસ્ત પિયુનો હતો-હતો !

ગાંધારી : આકુંદ આ ભૂરિશ્રવાંગનાનું,

ને આત્મજા આ મુજ દુઃશલાનું

જયદ્રથ પ્રાણવિહીન માટ

રોણું અહો ભીષણ છાતીફાટ !

પ્રયુક્ત આ વીર યુવા ઘટોત્કચ,

ને દ્રોણ આ શાન્ત, સુણી અસહ વચ !

ને ભારતે ભવ્ય તપંત સૂર્યશા

ગાંગેય આ રાખવળ્યા રુકુલિંગશા !

૨૦૦

કૃષ્ણ : લેશું હજી આશિષ એમની ઘણી,

૩૨] પ્રાચીના

વિદાય લે લો મૃત વીરસંઘની.

ગાંધારી : આ ભ્રાત મારો શકુનિ, પ્રપંચના
જેના બન્યા પાંડવ ભોગ; વંચના
મારા સુતોની કરવા હવે, શું
પૂઠે ગયો એ પરલોક તેશું ?
ટોચે ચખોને શકરો ! મુરારિ !
ને કર્ણુ તેજેવધ સાધનારી
જિહ્વા જુઓ શલ્યની કાગ ખેંચે,
લે ઝૂંટી તે ગૃધ્રનું જૂથ બહેંચે.

૨૧૦

[અવાજે]

- ૧ : હા નાથ ! સૂનું અવ ઇન્દ્રપ્રસ્થ !
તમે જતાં ક્ષત્રિયશ્રી વિસંસ્થ !
૨ : કેના જ્યાથે, પ્રિય હોમી કાય ?
૩ : ક્યાં છે અરે તે નૃપ ધર્મરાય ?
ધર્મિષ્ઠતા તે ગઈ ક્યાં તમારી.
કે આ થવી આમ દશા અમારી ?
૪ : પ્રજવાલીને ભારતગોત્રપિપ્પલ,
ભસ્માસનારૂઠ થશે જ બે પલ !

ગાંધારી : સહસ્ર આ પંડિતયુગ્મ સારસી
સમી સ્ત્રીઓ, સૌ પ્રિયમૃત્યુથી ડસી,
ગાંડી કશી નાખતી ચીસ કારમી,
ક્યારે ય બાણે રહશે ન એ શમી !
ને ડૂસકાં અર્ધદૃષ્ટ્યાં સ્ફુરે છે,
બાણે ધરિત્રી હીબકાં ભરે છે !
માતાવધૂપુત્રોગણોની આવી
દશા ક્ષણેકે હૃદયે ન લાવી
રાજ્યાર્થી તે ધર્મરુચિ યુધિષ્ઠિરે !
પરંતુ—હા કૃષ્ણ !—પરંતુ જે ઉરે
ભૂતાનુકંપાઝરણું ઝમ્યાં કરે
તેને—તમોને ગમી કેમ વાત આ ?

૨૨૦

૨૩૦

થવા દીધા ભારતગાત્રધાત હા !

ખાજ્યો ન આ ઘોર વિનાશ આવતો !

કૃષ્ણ : મને હતો તો નહિ એહ ભાવતો !
જાણો જ છો. વિષ્ટિ થઈ જ નિષ્ફલ,
ટાળી ઘણી મેં હતી ઘોર આ પલ.

ગાંધારી : ટાળી ન પૂરી, વળી હાથમાં છતાં.

કૃષ્ણ : તમે ય તો ક્યાં અધિકારી ના હતાં ?

ગાંધારી : દીવો કદી પાલવ એથ છૂપતો,
ઢંકાય ના ત્યાં ભડકો ભભૂકતો.

કૃષ્ણ : પ્રણાશ તો આ અનિવાર્ય શું હતો ?

૨૪૦

ગાંધારી : ના, વિષ્ટિને તે દિન પુત્ર મારા
સ-કર્ણુ ખાંધી લઇને પધાર્યા
જો હોત તો, કૃષ્ણ, નિવારવાનું
અશક્ય નહોતું ! પણ ના જ માન્યું
મારું તમે !

કૃષ્ણ : કેમ શકાય માની ?
પ્રણાલિકા તોડવી શે સભાની !

ગાંધારી : પ્રણાશ આ દારુણ ચક્ષુ સામે
તો શે શક્યા જોઈ ? સુ-ધર્મ નામે ?

કૃષ્ણ : સૌ કોઈ વાતો કરતું જ ધર્મની,
વિશુદ્ધિ દેખે નિજ માત્ર કર્મની !
હું માનતો છું જન એક ભારતે,
જે કૃષ્ણને કે સમજી શકે ય તે.
એ તો જરી ચિંતવશે સતી, ન વા,
સુભાગ્ય નહોતું દગ મીચી રાખવા ?
તમે હતાં ધન્ય, ન જોવું કાંઈ,
પતિવ્રતાપુણ્ય વધ્યે જ ન્તય.
જોવાનું મારે હતું છાતી સામે,

૨૫૦

ને હાથનું ચક્ર ન લેવું કામે !

ગાંધારી : હા બંધ નેત્રે કદિ ચે ન કૃષ્ણ,
 નિહાળ્યું મેં દારુણ આ નિકંદન,
 જોયું મળ્યે આજ સુદિવ્ય લોચન !
 આ દેખવા દૃષ્ટિની પામી લેટ-
 જોવા ન માંડ્યા શું થયેલું પેટ ?
 તમે પરંતુ સહુ સ્પષ્ટ દેખતા,
 છતાં રહ્યા કંદન આ ઉવેખતા,
 થવા દીધો ઊપર રૂઠું જ દ્વંસ,
 તો નાશ પામો ત્યમ વૃષ્ણિવંશ,
 જગે રહે યાદવનો ન અંશ !
 અને તમે ચે અણુજાણુ માનવી
 હાથે અજાણ્યા સમ આ જગાટવી
 મહીં મહાનિર્જનમાં શમી રહો
 એકાકી દૂરે !

૨૬૦

૨૭૦

કૃષ્ણ : બસ એ જ ને ? અહો !
 દયા સતીની ! મુજ દોષ તો મહા,
 શિક્ષા મળી અદ્ય થકી ય અદ્ય હા !

ગાંધારી : અરે ! અરે ! કૃષ્ણ, હું શું ગઈ બકી ?
 માતૃત્વમોહે અસહાયતા થકી !

કૃષ્ણ : એ શું વદો, દૈ વરદાન મોંઘું ?
 આવું ન મત્યે મહીં મૃત્યુ સોંઘું.

ગાંધારી : હા, એ થયું સારું જ : શોકતપ
 આ માતૃદૈયેથી થયા ન શપ
 તે પાંચ મારા કુમળા કુલાંકુરો
 રહ્યાસહ્યા ! ભસ્મ સમા, જગદ્ગુરો,
 તપઃપ્રભાવે સહુ થાત મારે.
 સારું થયું કે વચને તમારે
 સંતપ આ ચિત્ત થતું ગયું અને

૨૮૦

ગાંધારી [અપ

ઠર્યું જ અંતે દઇ શાપ પૂજ્યને.
 કે એ ચ તે કૃષ્ણતણી જ લીલા ?-
 ખેંચ્યે ગયા માત સુશોકશીલા,
 આ જીભ ભોળી લલચાવતા ગયા;
 ને શાપ પોતા પર ખેંચીને ઠર્યા.
 વિનાશ આ આમ થવો જ ને હતો,
 એનો ન કે ઉત્તરદાયિ અન્ય તો;
 ને શાપ ને ઉચ્ચરવા સમે હતો,
 તો અન્ય ના કે ખમતીધરે હતો.
 એ શાપની વીજ પડી, સુભાગ્ય કે,
 વજ્ર દુમો પર્વતશ્રંગ ત્રાટકે.

૨૬૦

કૃષ્ણ : તે તો સતીની દગ મંગલોન્મુખી,
 દુઃખાર્ણવે ચે નિજને ગણેા સુખી.

ગાંધારી : પ્રકાશધારા જગ વીંટતી પણે
 સંહાર કે સર્જન કાંઈ ના ગણે.
 પોતે કરે છે સહુ ભાસમાન,
 પોતે જ ધારે સહુ દશ્યમાન,
 નિર્લિપ્ત કિંતુ સ્ફુરતી પરી તે,
 અસીમ વિશ્વો નવરાવતી સ્મિતે.
 શી દિવ્ય દષ્ટે ચડી નવ્ય સૃષ્ટિ !

૩૦૦

કૃષ્ણ : મીંચાઈ તે ક્યારની દિવ્ય દષ્ટિ.
 ખેંચી ગયાં સૌ રણભૂમિ પાર.

ગાંધારી : તો તો હું અંતે કંઈ પામી સારઃ
 હવે જ ખૂલ્યાં ગણું દિવ્ય લોચન.

કૃષ્ણ : ને એ જ દેવી ! મુજ શાપભોચન.

૩૧૦

બાલ રાહુલ

[**વિષય :** સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ જન્યા તે પછી પુત્ર રાહુલની અને એમની મુલાકાત થાય છે. મુલાકાત પછી રાહુલ વિષે બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્ય આનંદ અને બુદ્ધ વચ્ચે વીગતે વાત થાય છે. તેમાં 'પૂર્વાશ્રમની, તપસ્યાની, મારનાં પ્રલોભનોની અને બુદ્ધત્વ-પ્રાપ્તિની-એ બધી પાછલી કથા ઉમેળાય છે. એમાંથી એક વસ્તુ બહાર આવે છે તે એ કે સિદ્ધાર્થમાંથી બુદ્ધ થયા એ ઘટના પાછળ સૌથી મહત્વનો ફાળો નાનકડા બાલ રાહુલનો હતો.]

સામાન્ય રીતે, વ્યાધિજરામૃત્યુથી ત્રાસીને સિદ્ધાર્થે ઘર છોડ્યું એવી કથા પ્રચલિત છે. જરા, વ્યાધિ કે મૃત્યુ જેવાં નાસ્તિકવાચક (negative) મૂલ્યો નહિ પણ કોઈ અસ્તિવાચક મૂલ્ય પ્રેરક જન્યુ હશે એવી શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને, મહાભિનિષ્ક્રમણના એ ભવ્ય પ્રસંગને આ કૃતિમાં જુદી રીતે ઘટાવ્યો છે: પોતાના ચિત્તના કલેશોનું શમન કરીને પોતે તો આ ભવમાં નિર્વાણ (-હોલવાઈ જવું-) પામી શકશે એમ સિદ્ધાર્થને થયું. પણ ત્યાં પોતામાંથી જ પ્રગટેલો કુલહીપક રાહુલ નજરે પડ્યો. એના ચિત્તકલેશો માટે-તેમ જ તેના નિર્વાણ માટે-જવાબદારી કોની ? સહાનુ-કંપની લાગણી એ પગથિયે જ ન અટકતાં આગળ વધી. આ સૌ સંસારી જીવોના નિર્વાણનું શું ? પરિણામે, એકેય જીવ કલેશયુક્ત હોય ત્યાં સુધી પોતાને પણ નિર્વાણ ન ખપે એવા ભાવ ઉપર આવીને એ લાગણી ઠરી . . . આ રીતે પોતાના ઘરમાં-સંસારથી દૂર-બેઠાબેઠા પણ સિદ્ધાર્થને વિશ્વવાત્સલ્યની દીક્ષા અપાવવામાં વત્સ રાહુલ નિમિત્ત જન્યો.]

આનંદ : પૂજ્ય, જે પૂજ્યતાભાવ ઉરે રાહુલ બાલને
આપ કાળે હતો, તેથી તદર્થે વધુ આપને.
તે શું, પ્રભો, બાલક એહ રાહુલ
મોટો થઈને અજવાળશે કુલ—
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું હજી એ
હેયે પ્રભુને વસ્યું ? કેમ માનીએ ?

બુદ્ધ : આનંદ, તે વાત કરી યથાર્થ.
તથાપિ ના ત્યાં રજમાત્ર સ્વાર્થ.
મમત્વ પૂર્વાશ્રમનું ન છે રહ્યું,
મહત્ત્વ પૂર્વાશ્રમનું નથી ગયું.
લીલા બધી ફૂલની લીન છે ફલે,
વર્ષાવિલાસો વિરમે શરદ્જલે,
વસંતની શ્રી ભર આંબલે નમે

ને યોધિસત્ત્વો સહુ બુદ્ધ થે શમે.

છાયા ન પૂર્વાશ્રમનીય વ્યર્થ,

કે છેક ભૂંસાઈ જવા સમર્થ.

આ ચિત્તમાં તો ગુરુશી પ્રમાણ,

—શાતાનું પાતાળઉંડું નવાણ.

આનંદ : સંસારના જે શમને રમે છે,
સંસારમાં તે જ ભલા શમે છે !
ગુરો ! ગણો છે ગુરુ, કોણ ધન્ય તે ?
જગત્પિતાનો પિતૃ કે અનન્ય તે ?

૨૦

બુદ્ધ : પિતા પિતાનો સુત જે સ્વકીય,
છે શિષ્ય જેવો ગુરુનો ગુરુ, પ્રિય !
સિદ્ધાર્થ તે રાહુલનો હતો પિતા,
ને એ જ તે રાહુલ બુદ્ધનો પિતા.

આનંદ : પિતા ! રચો છે વસમી સમસ્યા,
શકે ઉકેલી મુજ ના તપસ્યા.

બુદ્ધ : કથા સ્મરે, સૌમ્ય, તું યોધિસત્ત્વની ?
છે ગંધ એના ગૃહત્યાગતત્ત્વની ?

૩૦

આનંદ : સિદ્ધાર્થગાથા, પ્રભુ ? અર્ધરાત્રિએ
પલાણીને પંથક ઘોર યાત્રી એ
ગયો, ગયો છોડી પિતાજનેતા
પ્રાસાદઉદ્યાનસુખો સુચેતા,
હુઃખો જરાવ્યાધિ કૃતાન્ત કેરાં
તરી જવા હુઃસહ સૃષ્ટિજૂનાં.
ગયો, ગયો. દષ્ટિ કરી ન પાછી
કે કેવી ત્યાં નીંદરઘેરી આછી
વિશ્રંભથી સૂતી સખી સમાના
તારુણ્યભારે સ્ફુટ શોભમાના,
ને કાળમાં ત્યાં જ લપાઈ દેવો
સૂતો હતો બાલક —દેવ ! દેવો

૪૦

એ દ્રશ્ય સંભારી, નિમેષહીણાં
સંતપ્ત ઠારે નયણાં ! અહીંનાં
અમેય તે સાંભળી મંદભાગ્યનાં
કર્ણોપકર્ણે, ક્યમ રાચીએ ના ?
કર્ણોપકર્ણે સુણ્યું છે, પ્રભો, કે
ના આપનો કેા ગુરુ આંહી લોકે.
પૂછ્યું હશે મેં ય કદી

બુદ્ધ :

મને ના.

બને: દીધો ઉત્તર મેં તને ના ?
લે હું જ પૂછું, લઈ રાત માથે
સિદ્ધાર્થ નાઠો, પણ ગ્રંથિ સાથે
લેતો ગયો ચિત્ત મહીં કહે કશી,
બુદ્ધત્વ આડે વરસો સુધી વસી
જે સ્પર્શ દેતી રહી યાતનાનો,
લેદાઈ લેતાં પથ સાધનાનો ?

૫૦

આનંદ :

તે માર્ગના, ભગવન્, અંતભાગે
શું મારસેનાની કરો કથા કે ?—
ઘણો ઘણો દેહ દમ્યો, તપો તપ્યાં,
સેવ્યાં કથાતીરથ, મંત્ર કેં જપ્યા,
વિદ્વજ્જનોને ગહુ કીધ વંદન,
તો યે શમ્યાં લેશ ન આત્મમંથન.
ને એમ વર્ષો ભ્રમણો મહીં વીત્યાં,
કેા પુણ્યવૃક્ષે જ ચડ્યા જઈ ત્યાં.
હતી દિશા શૂન્ય, ઘડી નઠોર,
ઘનાન્ધકારે રજની અઘોર.
અમાસશી એહ અષાઢપૂણિમા,
નેરંજરાનીર વહે ધીમાંધીમાં.
બાણી લઈને પણ યોગ્ય ત્યારે,
સેના સજ્જ સત્વર સર્વ, મારે
ચિત્તે કર્યાં આક્રમણો અકલ્પ્ય:

૬૦

૭૦

બાલ રાહુલ [૩૬

(‘સમાધિ ભેદુ બસ નિવિકલ્પ !’)

પરા કસોટી હતી બોધિસત્ત્વની,

પરા ઘડી ઉદ્ભવ-બુદ્ધ-તત્ત્વની.

ત્યાં ગ્રંથિઓ ચિત્ત મહીં સુતેલ

તે વીકરી આખર એક વેળ:—

આવ્યો ધસી માર થઈ મહાજન,

શો આત્મવાદે લલચાવતો મન !

હાર્યો, ન જંગ્યો, થઈ વિચિકિત્સા

ચિત્તે સ્ફુર્યો હૃદય જ્ઞાનલિપ્સા

ભરેલ કે પૃચ્છકવેશમાં ભલો,

જરી શિરોધૂનનથી કર્યો પરો.

આવ્યો ફરી, ફેરવી રૂપ, માર

કે વિપ્ર શીલવ્રત ધારનાર

બની, શિખા યજ્ઞશિખા સમી ઉડે,

જિહ્વા પુનર્જન્મકથાનકે રૂડે

રમે, મહાઓઘ પરંપરાનો

વહાવતી; નેત્ર નમાવી છાનો

કર્યો. થઈ ત્યાં નયનોત્સવોની

શોભા, લઈ મંડલિ બાંદિયોની

આવે બની માર સ્વયં યશોધરા . . .

બુદ્ધ : ન બોલ આગે, પ્રિય, થંભ જો જરા.

લે બાણી તું મારની પાપકેલિ,

ગા મારની હાર ન બેલીબેલી.

આયુષ્ય છે ત્યાં સુધી છે જ બુદ્ધ,

કે મૃત્યુ પૂર્વે ન સુપૂર્ણ બુદ્ધ.

હશે ! ભલા, સર્વ પ્રલોભને ત્યાં—

તેં જો કહ્યાં, અન્ય અનેક તેમાં—

યશોધરાવેશ ધર્યો જ મારે,

ધરેલ શું રાહુલનો ય ત્યારે ?

આનંદ : આવેલ ના રાહુલ તો સુણ્યો, પ્રભો,

તથાપિ ના આપથી છાનું કે, વિભો !

બુદ્ધ : હતો ન ત્યાં રાહુલ, વત્સ !

આનંદ : તો જ

ખીલી શક્યું આપનું ચિત્સરોજ.
જાણું છું અરહંતની શિષ્યપ્રીતિ,
તેવી ય હોશે જ અપત્યપ્રીતિ.
પ્રત્યક્ષ જો થાત કુમાર રાહુલ,
તો જાત સૌ ધ્યાન મળી જ ધૂળ.
ભલે ન આવ્યો શિશુ એ સુવંચિત ?

બુદ્ધ : ને કેમ એ આવી શકે ય કિંચિત ?

૧૧૦

આનંદ : ન કેમ આવી, ભગવન્ ! શકે એ ?

બુદ્ધ : રે કેમ આવી જ શકે કહે, જે
સ્વયં મને સત્પથ બોધનાર,
જે હાથ ઝાલી હડસેલનાર
માયા-યુવા-ઉંઘર-રાજ્ય ખહાર ?

આનંદ : અહો ! કરો એ સુકુમાર, નાથ,
જેણે મહાકાર્યશું ભીડી બાથ !
જાણે કરી ગોદ્રણુ ઊર્ણનાભિના
સુતંતુની પૃથ્વી ઉછાળી હોય ના !
કે કો પડ્યા પિંજર કેસરીને
પતંગ દે મુક્તિ સ્મિતે સરીને !

૧૨૦

બુદ્ધ : સાચે જ છે જાતક, તાત, કે હતો,
પુરા પડ્યો પિંજર હિંસ્ર સિંહ કો.
ધસી લગાવે સળિયાશું પંજ;
જાગી ઉઠે ચોગમ ભીતિઝંઝા.
ઢીલાં પડ્યાં ઘૂંટણ, ને નખો ખડચા,
ન ખારણાં કે સળિયા ય ઊખડચા.
ત્યાં તો પધાર્યાં તહીં બોધિસત્ત્વ
પતંગ રૂપે સજીને મૃદુત્વ.

જોતા જ તે લુપ્થ બન્યો જ કેસરી.

૧૩૦

જ્યાં ઝાલવા બાય, ગયું જ ત્યાં સરી;

જ્યાં ઝાલવા બાય, જતું જ તે સરી.

તડૂકતો સિંહ ફ્રે, ફરીફરી

પંખ ઉછાળે ગરજંત ત્રાડે;

પતંગ ત્યાં તો સળિયાની આડે

લપાયું દેખી, બળ દાખવી ચૂક્યો

બધું જ, ને વિદ્યુતવેગ ઝૂક્યો,

ક્ષણાર્ધમાં પિંજર પાર મૂક્યો.

મુક્ત્યર્થ જે વ્યર્થ મર્યો મથી મથી

ફાળ્યો જ તે એક મૃદુ પ્રતીકથી.

૧૪૦

સિદ્ધાર્થના આસવ જે ન'તા શમ્યા,

તે બાલને દર્શન સદ્ય આથમ્યા.

પેલો હવે સિંહ, જનો કહે છે,

મૃગો તણા રંગ નિહાળી રૂંદે છે.

સિદ્ધાર્થને સૃષ્ટિ સમસ્ત બાલ

સ્વકીય જેવી બની રૂંદે રસાલ.

આનંદ : એ એ જ, જેના, ભગવન્, શુભોદયે

પિતા મુખેથી વચનો સર્યાં: “અયે !

નવીન આ બંધનનો સમુદ્ભવ” ?

ને એ ભવામ્ભોનિધિ તારતો પ્લવ ?

૧૫૦

પ્રુદ્ધ : આનંદ, સાશંકકઠોર વાણી

પ્રશ્ને સુણીને તવ આજ, છાની

શમેલી વેળુ મંડી જેમ ઊર્મિ

સચેત થૈ નર્તી ઊઠે, રહે રમી

મારે ઉરે થે સહુ સુખ ભાવ,

પામ્યા ન જે છેક જ લુપ્તભાવ.

નિર્વાણચુંળી મુજ ચિત્તરૂપંદનો,

ત્યાં સાંભરે અંતરિયાળ મંથનો,

જે બોધિસત્વાનુભવે સુઝિભર્યાં,

બુદ્ધત્વ જેનાં નવનીત ઊતર્યાં.

૧૬૦

એ મંથનોની કરવી કશી કથા ?

તથાપિ તે આટલી થે કરી તથા

વર્ષો પછી રાહુલને મળ્યાની

પ્રસન્નતા જોઈ મુખે અછાની,

તો સાંભળી લે થઈને સમાહિત

આયુષ્યયાત્રાનું રહસ્ય સંચિત:

જે જે થયો પ્રાપ્ત ઉપાધિયોગ,

ળની રહ્યો તે જ સમાધિયોગ.

પુત્રાગમે થે કર્યું એ જ સિદ્ધ,

દ્રવી ગયું ચિત્ત ભવાર્તિવિદ્ધ.

૧૬૦

આનંદ : પુત્રાગમે ? દેવ, અમે સુજીલ

કે કેમ સિદ્ધાર્થ રથે ચડેલ,

માર્ગે જરાજર્જર જોઈ દેહ,

વચ્ચેથી પાછો જ ગયો સ્વગેહ;

વચ્ચેથી પાછો જ વળ્યો ફરીફરી

વ્યાધિ અને મૃત્યુની જોઈ સ્વારી.

એ વ્યાધિ, એ મૃત્યુ અને જરાએ

સંસારમાંથી ગિરિકંદરાએ

કુમાર પ્રેર્યો, મનશાંતિ શોધવા,

ને શાંતિપંથા જગમધ્ય બોધવા.

પ્રભો ! ગાણું ધન્ય જ એ ત્રિપુટિ.

નિમિત્ત જેને ભવચંચિ છૂટી.

૧૮૦

બુદ્ધ : આનંદ, આનંદઉદાર વાણી

અપાત્ર રેલે તવ. જો તું જાણી:

કેવું ઉછેરે શિશુ વન્ધ્ય ધાત્રીઓ ?

અંધાંધકારે ભમતાં ત્રિયાત્રીઓ—

સ્વયં જરાવ્યાધિકૃતાન્ત, અન્યને

પ્રકાશધામે લઈ જાય, શે બને ?

સ્વયં ભયો, નિર્ભયતા અખાડે ?

મૃત્યુગ્રહો તે અમૃતો પમાડે ?
હો નાસ્તિપંથે કદી અસ્તિગાથા,
વ્યાધિ-જરા-મૃત્યુથી તો જ શાતા.
ના, ના, ન નિર્વાણની પ્રેરણા ભયે,
કે સૌજન્ય શારીરિકના જ સંશયે.

૧૬૦

આનંદ : અલ્પો અમે, આપ પરે ય સારી
આરોપીએ પામરતા અમારી.
વિલાસનાશે ડરી ભાગતા રહ્યા-
સંસારભીરુ-પ્રભુને અમે લહ્યા !
સંસારનાં જે સુખ તે ન અક્ષય
ને ભોગશક્તિક્ષયનો ય તે ભય,
ને દેહને જોઈ જ નાશવંત,
લેતા લહ્યા ઘોર અરણ્યપંથ.

૨૦૦

બુદ્ધ : હા, દેહ જોયો જ સુનાશવંત,
જોયો સુખોનો અનિવાર્ય અંત.
વિચારતો કે હું તરીશ ધન્ય.
હવે ફરી જન્મ ન દેહ અન્ય.
ત્યાં દીપથી દીપ સમો સુ-અન્ય
મેં દેહ દીઠો મુજ દેહજન્ય.
શું આ શરીરે નવ સૌ સમાયા
કલેશો, અરે કે ગ્રહી અન્ય કાયા ?
એ બાલની આતિનું મૂલ, -ગર્વ
હુઃખોસુખો, રાગવિરાગ, -સર્વ,
અવશ્યભાવિ ચિતકલેશનો શું
બની રહ્યો ઉત્તરદાયી તે હું ?
શાતાપથે દારુણ જોઈ વિઘ્ન
'બાધા' કહ્યો 'રાહુલ'ને ! કૃતમ્ન
કેવો હું, આનંદ, નિહાળી જેને
અહંશુદાયી હું છૂટ્યો જ, તેને
બાધા લહ્યો મેં ? પણ બાલ એ તો

૨૧૦

પ્રકુલ મૂંગા વદને કહેતો

૨૨૦

કથા કંઈ કોટિક માનવીની,
જેની વ્યથાને નહિ જલ. તીણી
મેં એ સુણી ભીષણ કલેશગીતા,
પ્રસુત એ બાલમુખે સુઅંકિતા.
પ્રસુત પાસે જ યશોધરા તે,
ભૂલી હું એને, કંઈ વાર રાતે
તાકી રહેતો શિશુનું મુખામુખ,
ધીરો મૃદુ શ્વાસ, સુકોમળા ભુજ
લીલાપ્રસારેલ, શુચિ પ્રસન્ન
સ્વપ્નસ્મિતો, ને કદિ કાન્તિ ખિન્ન,
આછો ઉંકારો અધઊઘમાં થતો;
જરીજરીમાં પડખું ફરી જતો,
ને માતૃહૃદયે મુખ ના પહુંચે,
શેા અંગુઠો ઝાલી કરે ધરે મુખે !
જોઈ રહું શાંતમના : અરે કે
આવાં કૂલોને જગઝાળ શેકે !
નિર્દોષ આવાં શિશુ કાજ રાજ્યો
ખૂટે, ખપે ને ખમતાં જ્યાજ્યા,
લડી રહ્યા લિચ્છવીઓશું માગધો
ને માલવો પાટલ સાથ ! આ બધો
રે હોય કે ભાર શિરે સુકોમળે ?
શેા વારસો દારુણ બાલને મળે ?
ને એમ સંસાર સમસ્ત કેરું
બની જતો રાહુલ કેન્દ્ર ઘેરું.
બની જતો વિશ્વ, ન વત્સ માત્ર.

૨૩૦

૨૪૦

આનંદ : સંસાર છે બાલ થવા ય પાત્ર.

બુદ્ધ : જાણે તું, આનંદ, પિતાની આજ્ઞા,
સંસાર જોવા ન હતી અનુજ્ઞા.
સંસાર આવ્યો બની બાલ આંગણે.

બાલ રાહુલ [૪૫

એ બાલ કાળે ઋણી મેં ગણ્યો મને.

૨૫૦

ચઢ્યું શિરે ત્યાં ઋણ વિશ્વનું ય,

તે ફેડવા વ્યથ રહ્યો ઘણું ય.

ઘણું રિખાયો હૃદયે હું ત્યારે:

કાં કલેશ પામે, બહુ લોક આ રે?

કાં કલેશ પામે સહુ લોક આ રે?

આનંદ : એ ધન્યતા લોકની, ચિતવે પ્રભુ;
ને બાલ એ ધન્ય જ, પ્રેરતો વિભુ.

બુદ્ધ : સંસારભીરુ હું બન્યો હતો પૂરો

વ્યાધિ-જરા-મૃત્યુથી ભીતિશૂરો,

ત્યારે હુંથી ભિન્ન નિહાળી કલેશનું

સુકોમળું કેન્દ્ર હું-કારણે બન્યું,

કંપી ઊઠ્યું ચિત્ત, જનાનુકંપા

ઝમી રહ્યું; ત્યારથી શા અજંપા

જાગ્યાં કયાં અંતરમાં! શમ્યા તે

બુદ્ધત્વ પામ્યાની જ પુણ્ય રાતે.

જે બોધિવૃક્ષે પરિણામી પ્રેરણા,

તેનો હતો અંકુર બાલજન્મમાં.

સંસારભીરુ હું હતો અપુત્ર.

સંસારભેરુ હું બન્યો સપુત્ર.

આનંદ, ના ભીતિની ડાકિણીઓ—

વ્યાધિ-જરા-મૃત્યુની શાકિનીઓ

ભૂતાનુકંપા વહવી ઉરે શકે;

ફેડાયું જ કારુણ્યનવાણુ બાલકે.

નિર્વાણુ મારે ય હવે નિષિદ્ધ

એકે ય હો જ્યાં સુધી જીવ બદ્ધ.

આનંદ : બહુ પ્રભો! બાલની, તો, ઉપેક્ષા
થઈ! મળી આટલી મોડી દીક્ષા!

બુદ્ધ : કરી ઉપેક્ષા નહિ બાલની કે

૨૬૦

૨૭૦

તે બાલની માતની મોક્ષળીકે.

બાણે તું પૂરી ગૃહત્યાગવાર્તા ?

૨૮૦

સૂતી હતી ત્યાં જનની ભચાર્તા,

—સ્વામીશિરે કેં શતવીતકે તણા

હુઃસ્વપ્નથી જે ઝળકી, દયામણા

મુખે, રહે અંખતી ભાવિગર્ભમાં,

સૌભાગ્યનો અસ્ત બુવે ક્ષણાર્ધમાં.

એ સ્વપ્નવૃત્તાન્ત તપસ્વિનીનો

મૂંગો ગણ્યો મેં ઠપકો વિધિનો:

‘રે કાં હજી તું લપટાઈ છે રહ્યો?’

ને એક રાતે હું ઊઠી ઊભો થયો,

ગયો, ગયો ઉંઘર ખડાર, સાંભર્યા

૨૯૦

પિતા જનેતા વળી સુમ ભાર્યા;

વધ્યે ગયે આગળ, બાલ સાંભર્યો

સ્મિતે ભર્યો; થંભી ગયા પગો, ફર્યો:

‘જોઈ લઉં, બાલક એક વાર!’

ફરી ફરી જોઉં, છૂટે ન દ્વાર;

રહી રહી જોઉં, ન પામું પાર.

થયું જરી કે લઉં હાથમાં ને

રમાડી છેલ્લો લઉં લાડીલાને.

પરંતુ જો હું ઉચ્છ્વંજ છું તો,

માતા તણા પાલવ ગાલી સૂતો

૩૦૦

જગાડી દે બાલક સઘ માતને.

(છોડાવવો પાલવ તે ચ ના બને:

માતા હથેળી ઢળી બાલ-મસ્તકે

કદ્યાણુના તેજકિરીટશી ઝગે.)

બાળે કદી જો ગૃહિણી, બને ના

આગે જવું, આખી ચ વિદ્યસેના

ત્યાં ઊમટે. ચિત્ત વિમાસી અંતે,

જતાં પહેલાં જગશાંતિપંથે:—

‘બુદ્ધત્વ પામી શિશુને મળીશ.

હશે ઘડી જે સરખાઈ.’-શીખ

૩૧૦

ધરી દીધું એ શિશુ પાદપદ્મમાં,

હૈયું દ્રવ્યું જે સુકુમાર સદ્ગમાં.

પડી રહ્યું મસ્તક એમ પાથે;

ત્યાં આશિષો દીધ યશોધરાએ,

હથેળી જે વત્સશિરે ઢળેલ

પંખાળી એથી શિશુને, હલેલ

જે ઉષ્ણ એ ણિદુથી.-ને પછી પ્રિય,

જે જે ણન્યું તેથી ન અજ્ઞ શ્રોત્રિય.

આનંદ : આજની આ ઘડી જેમાં પ્રકાશી જ શકી બળ,

વિશ્વવાત્સલ્યદીક્ષાની ધન્ય તે ઘડી ને પણ.

૩૨૦

રતિ-મદન

[વિષય : તારકાસુરે દેવોને હરાવ્યા. દેવો ઘ્રાણા પાસે ગયા. ઘ્રાણાએ કહ્યું કે મહા-દેવના પુત્રના સેનાપતિપણા નીચે દેવોની છત થશે. તપસ્વી મહાદેવનું હિમાલયની પુત્રી ભેડે લગ્ન શી રીતે શક્ય અને તે દેવો વિચારવા લાગ્યા. પાર્વતી રોજ મહા-દેવની અર્ચના કરવા જતી. એ વખતે કામદેવે પોતાનો પ્રભાવ અજમાવી મહાદેવને પાર્વતી પ્રત્યે અભિમુખ કરવા એવું ઇન્દ્રસભામાં નક્કી થયું. શિવ ધ્યાનભંગ થાય છે પણ તરત સ્વસ્થ બની જઈ કામદેવને ત્રીજા નેત્રના અગ્નિથી ભરમસાત કરે છે. પાર્વતી તપ કરવા બંધ છે. શિવ પોતે બ્રાહ્મણને વેશે તેના ભાવની પરીક્ષા કરી અંતે લગ્ન માટે કબૂલ થાય છે.

આ કાવ્યમાં, રતિ અને મદને આખા પ્રશ્નને શી રીતે ભેગો છે તેનું બતાવ્યું છે. આરંભમાં રતિ સ્વર્ગઝૂળેથી પૃથ્વી ઉપરનાં યુગલો ભેટી ઊભી છે. ત્યાં વસન્તવત્ર આવીને એને ઇન્દ્રસભામાં કામદેવે સ્વીકારેલી જવાબદારીની વાત કરે છે. સભા-માંથી મદન અને વસન્ત આવતાં વસન્તશ્રી બીજા દિવસના પ્રભાતની તૈયારી કરવા વિદાય લે છે. રતિ મદનને સાહસમાંથી વારે છે. ત્યાં મદન, ઇન્દ્રે બોલાવ્યા પહેલાં પોતાને શિવ-પાર્વતીનો અનુભવ થઈ ચૂકેલો છે, એની વાત કરે છે. (એ અંશ ક્યામાં ઉમેરવામાં આવ્યો છે.) રતિને વચ્ચે વચ્ચે આ કાર્ય પાર પાડવાની ઊર્મિ થઈ આવે છે. તેા એ એકંદરે એ ખંચકાય છે ને મદનને ના પાડે છે, પણ અંતે મદન બંધ જ છે ત્યારે તેની પાછળ પાછળ પોતે પણ બંધ છે.

મેં ‘રતિ-મદન’ શીર્ષક આપ્યું છે, પણ આ કાવ્ય પર્યાયથી શિવ-ગૌરીનું પણ છે. શિવગૌરી, પછી, અર્ધનારીશ્વર રૂપે વિકસ્યાં છે. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ અંગેની આપણી એ ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત અને એટલી જ સુંદર કલ્પના છે. પણ તેના પાયામાં રતિ-મદનની અનહદ વિકાસેચ્છા અને વેદના છે. રતિમદન... શિવગૌરી... અર્ધ-નારીશ્વર : એ ત્રણમાંથી એકાદ અંશ નહિ પણ આખો પટ પ્રેમની લીલાભૂમિ છે. રતિમદનમાં અર્ધનારીશ્વરનો વિકાસોન્મુખ અંકુર છે.

સ્થળ

સ્વર્ગમાં કામદેવનો પ્રાસાદ.

સમય

૧ સ્વર્ગલોકમાં : પાત્રોનો વાર્તાલાપ ચાલે છે એટલો.

૨ ભૂલોકમાં : સંધ્યાકાલથી ઉપકાલ.]

વસન્તશ્રી : અટૂલી એકલી જૂલે અટારીએ શી અંગના,
ધ્યાને વિષદવદના, વ્યાકુલી ને વિમંડના ! ...
રતિ એા રતિ !

રતિ : રતિ ? ના ! વિ-રતિ !

વસંતશ્રી : સ્વર્ગિણી સખી !
 સ્વપ્નની રમતી'તી કે લોચને મૃદુ દહેરખી ?
 નીતરે ઘેન નેત્રે ને ઉદાસી અંગઅંગથી;
 ડોકે છે ઉરઊછાળે અટારી, ને મથીમથી
 કામપ્રાસાદ આખો યે ઊભો છે, સ્વર્ગની ધરા
 ધૂળે છે. સખિ, હૈયાનાં સ્પંદનો શમવો જરા.
 રતિ : મૈત્રિણી !

વસંતશ્રી : જાણું છું જાણું શાની રાખો હવે મણા ?
 વિજયે વૈજયંતી તો ધારવા ડોડ છે ઘણા. ૧૦
 જે ન દેવો શકે પામી તે મહાવીરને અહો
 નમાવે કામ ! ને તો આ ઉદાસી કેમ તે કહો ?

રતિ : અરે મીઠી વસંતશ્રી, અસંગદ્વપ્રલાપિની,
 વિજયો, વૈજયંતી શું ? સદાની તું સુભાષિણી.
 હું તો જોતી'તી પૃથ્વીને ડોકાવે છે તું ચૌવને
 રસપ્રસર સર્વત્ર પ્રેરી કેવો જને વને !
 ક્યાં છે તવ સખા ? શોભે, સખી, તું ન મધુ વિના.

વસંતશ્રી : તું સુહે ના વિના કામ, મારે તો તે નવાઈ ના,
 ભોગવું ભાગ્યદીધા બે માસમાં ભોગ બારના,
 રટું 'મધુ' 'મધુ' તો તે રટ્યે આવે ય પાર ના ! ૨૦

રતિ : જો જો ખિન્ન થઈ કેવી ક્ષણમાં પ્રિયભાષિણી !
 આંખો યે લૂછવા લાગી ? જા, તું યે કેવી દામણી !

વસંતશ્રી : રતિ !

રતિ : વસંતશ્રી ! જોઈ તને, તવ રસોર્મિને,
 અને હૈયે થતી-જાણે ?-પ્રતીતિ શી દિનેદિને ?
 બેલડીએ વીંટાયાં તે અંતે વિધુરચિત્ત હા !
 સૌ સંયોગો તણા હૈયે જામ્યો દઢ વિયોગ હા !

વસંતશ્રી : તું યે શું આમ તે બોલે, સર્વસંજીવની સખી !
 તું છે, મદન છે, તો છે વિશ્વભાગ્યે સુધા લગી.

રતિ : હું છું, છે પુષ્પધન્વા, ને તો યે વિરસ જો પશ્વે
 ધરાપૃષ્ઠે ચરે યુગ્મો-કુંક તો નવયૌવને: ૩૦
 જો જો પેલી લચેલી જે યૌવને આજ તે સુખે
 દક્ષિણાનિલને ભેટે વનરાજિ ન સંમુખે.
 ઉડાડી દે નવાનિલે નર્તતી આમ્રમંજરી
 પ્રિય જ્વર, ઝંકારે રિઝાતી આજ ના જરી.
 મંજરીરેણુથી છાયો મુખથી રૂખ તોડતાં
 અર્ધી આખી પ્રિયાયાંચે અપે છે કોકિલે ય ક્યાં ?
 ખોળામાં મૂકી માથું જે જંતુ વીણાવતો કપિ
 સૂતો'તો, જાગીને જો તે કૂદી કુંજે ગયો લપી.
 મૃગલી શીંગડી નાની નમાવી ખંજવાળવા
 ગઈ મૃગપગે, જો તે પદપ્રહાર પામવા. ૪૦
 જળમાં ખોળીને પાંખો ઊડેલો કાક પડવલે
 ખેડો મહિષીકાંધે, ના ઉડાડે મહિષે જલે.
 પ્રિયની વાટ જોતી જો યૌવને ઢળકી જતી
 સ્ત્રીને આલિંગવા માત્ર વાયુ દક્ષિણ છે અતિ.
 જો, જો, સંધ્યાની અરુણા દ્યુતિમાં હિમવાન શો
 લપેટાઈ ઊભો દીસે રક્ત, તો યે વિરક્ત શો !
 મેઘનાં ઉત્તરીયે તે શોભે છે સ્પૃહણીય હા !
 વનોની નીલિમા ધારી અધોભાગે સુહે મહા.
 કલા ચંદ્રની મુકુટે, જાણવીઝરતી જટા,
 ગાત્રે છે હિમલેપો તે ધારે છે ભસ્મની છટા. ૫૦

વસંતશ્રી : ન માત્ર ગાત્રે, હૈયે યે હિમ છે-ભસ્મ છે, સખી,
 નહિ તો હોય વૈરાગે વસન્તશ્રી શું આળખી ?
 એ જ જે તે દીઠો, તે હા મહાયોગીન્દ્ર કારણે,
 મળી છે દેવસમિતિ આ ક્ષણે સ્વર્ગગારણે.

રતિ : સમિતિ ? હિમવાન અર્થે ?

વસંતશ્રી : ના, છે ને હિમવતસુતા ?
 તેનો શિવ થકી યોગ, વાંછે છે સર્વ દેવતા.

રતિ : તેથી પૃથ્વી પરે સર્વ શિથિલપ્રેમ ભાસતું ?
 ક્યારની જોઈ છું, ના કાં રતિતત્ત્વ પ્રકાશતું !
 આલિંગવા સવર્ગલોક ધરા ગિરિપયોધરા
 આવે છે વેગથી જો ! જો ! સ્વર્ગને છે પડી જરા ? ૬૦
 શિવ છે, ગિરિકન્યા છે, પછી સમિતિઓ કશી ?
 ક્યાં છે કામ ? અમે સંધિ રચીશું બેયમાં વસી.

વસંતશ્રી : તે જ તો, પ્રિય, અર્ચ્યું છે કામે વચન ધન્દ્રને;
 વિના મન્મથ કોનું છે ગબ્બું, ભેદે મુનીન્દ્રને ?

રતિ : કામે ? નથી અને શંભુ અનુકૂલ ? સખી, મને
 લાગે છે ભીતિ કો, કામે ના મને પૂછ્યું શીદને ?
 જાલી અહીંથી જોઈ છું, વિમાસું છું હું ક્યારથી,
 કાં પ્રાણીસૃષ્ટિમાં મેળ અમારો જામતો નથી ?
 હું સ્કુરું નારીચૈતન્યે મદથી છલકી જતી,
 નરોમાં કામનું રૂપ તે ક્યાંયે કાં ન ભાળતી ? ૭૦
 રમ્યાં અનંત યુગ્મોમાં, આજે દીધી પ્રતારણા !
 પુરુષો જાહુમાં બંદી ત્યાં સુધી માત્ર આપણા.

વસંતશ્રી : નિજને તું ય ગણતી પતિથી જો વિમાનિતા,
 તો તો નિઃશેષ જામી હા વિશ્વહૈયે વિરાગિતા.

રતિ : લાભશે શું અને એમ સુરતોદ્દાસી તે સુરો ?

વસંતશ્રી : બને ? ના જાણ હો તુંને ? અથવા, કૂટી અંકુરો
 ફલોન્મુખ થયા તે સૌ અર્ધપ્રહરની કથા :
 તારકતસ્ત દેવોની સુણી પિતામહે વ્યથા,
 દીધી આશિષ છે—ગૌરીશિવજાયો ચમૂપતિ
 છતશે દેવને ! દેવો અંબે છે શિવસંતતિ. ૮૦
 સમાધિમગ્ન શિવને કન્યાભિમુખ કો કરે ?
 તેડ્યો સમિતિમાં હોંસે પંચળાણ પુરંદરે,
 ને અર્ધાસન બેસાડી, કહે છે કે, કળોકળે
 લીધું વચન તે તારા પતિ પાસેથી એ પળે.

હું તો શું જાણું ? કંદર્પે માગ્યો મધુ સહાય, તે
 શોધતા મધુને આવ્યા હૂતો. હું હતી, સુપ્રતે,
 ઇન્દ્રપ્રાસાદમાં, પુષ્પો શચીના કેશપાશમાં
 ગૂંથતી'તી, મને જે જે દે મધુ ભભી પાસમાં.
 ઋતુરાજ ગયો દોડી ઇન્દ્રાજાથી; શચીમુખ
 થયું, સુણી કથા સર્વ હૂતને મુખ, નિઃસુખ.
 શરચંદ્ર શું સોહંતું થયું શિશિરપાણુર.

૯૦

રતિ : અસૂયા કે આસનાધે બેસે કેા અન્ય શું સુર !
 કહે તો સખી, થાશે ને જયસ્વી નાથ મન્મથ ?
 તને તો તે તપસ્વીનું જ્ઞાન હોશે યથાતથ.

વસંતશ્રી : એ જ તો જાણવા આવી છું અહીં દોડી તું કને,
 શચીએ 'જા' ! કહેતાં જ; જો તું હો પૃથ્વી મને,
 તો કહું: સુકર હો દૈત્યમૃત્યુ શિરીષને શર,
 પણ પંચશરે શંભુચિત્તભેદ સુદૃઢકર.

પુરા સમુદ્રમથને લક્ષ્મી ને ઉર્વશી તણ,
 કાલકૂટે તણી જેણે ઉલ્લાસે નીલિમા ભણ,
 એ યોગીન્દ્રતપોથી તો બ્રહ્માંડ ઋતભાણુ છે,
 યુગાન્તભંધુ પ્રલયે જગત્રાતા પ્રકાણુ છે.

૧૦૦

દહાસન ધ્યાનમગ્ન ચિત્તવે વિશ્વમંગલ,
 કરે સમાધિથી જાગી અદ્વહાસ શુભોજ્જવલ.
 કૈલાસે હો પૌર્ણમાસી કાશપ્રપુલ્લ કૌમુદી,
 ને સ્ફુરે શિવનું હાસ, તે તો ધવલતા જુદી !
 ન જાણીશ, વળાણું છું પાર્વતી મુજ છે સખી
 તેથી, આવો વર પ્રાર્થે એથી છું અંતરે દુખી.

રતિ : ન તું આ સખીની ચિંતા કે તેના વરની કરે;
 સખી, તારો ય પતિ તે દેશે અનુમતિ ખરે ?

૧૧૦

વસંતશ્રી : હવે તો મધુ આવે તો ! કરવો સજ્જ રાતમાં
 પૂજાપો પાર્વતીને જે અર્પવાનો પ્રભાતમાં.

રતિ : સખી, પરિમલો બોલે કે પાસે કુસુમાકર.

વસંતશ્રી : અને આવી ય પહોંચ્યા આ જો કંદર્પ મૃદુશર.
જય હો !

મદન : ઋતુરાજીનો જય !

વસંતશ્રી : જય મનોજનો !

મદન : હજો જય જગદ્વંદ્ય ગૌરીપદસરોજનો !

વસંતશ્રી : જય ત્રૈલોક્યશિવનો !

મદન : જોઈશું કેમ કાલ તે
થાય છે સિદ્ધ; સઘળી સુહવો હિમમાલ તે.
રાત છે હાથમાં આળી, કાલે વસન્તપંચમી,
રચો સૌ વૃક્ષવેલીઓ ભૃંગસંગીતથી નમી. ૧૨૦
તમાલતરુ ઉત્સંગે પ્રિયંગુ લતિકા સજો,
દેવદારુકર્ણિકારે અરણ્યાની હસી હજો.
અર્પો કદમ્બદ્રુમ સૌ ઉત્કુલ્લ કુસુમાંજલિ,
પિકોના ધ્વનિમાધુર્યે મહેકી ઊઠો વનસ્થલી.
શુકો કિંશુકશાખાએ, કપોતો આમ્રકુંજમાં,
બલાકા ગાય ગગને, હંસો અંભોજપુજમાં.
મંજરી પર્ણાવરણો ખસેડે દક્ષિણાનિલ,
નિરબ્ર ને સ્મિતગર્ભ હો આકાશ અનાવિલ.
ધાતુદ્રવે અદ્રિઓ સૌ શોભે લિપ્તાંગ ચોગમ,
કુહરે કુહરે અંબુશબ્દ સોહો મનોરમ. ૧૩૦
પુષ્પકોશ સમી પૃથ્વી હો રસે ઊભરી જતી,
લુપ્થ ભ્રમર ત્યાં કાલે હશે શંભુ મહાજતી.

રતિ : આકર્ષે સુરભિપાશે પ્રિયાને કુસુમાકર,
આજ યુગ્મવિયોગે શે રાએ પુષ્પધનુર્ધર ?

વસંતશ્રી : જાઉં ત્યારે, રતિ ! કાલે. [નય છ.]

રતિ : કાલ હા ! સ્વર્ગ લોકમાં
કાલ છે ના; ધરામાં જ કાલ જાણે અમો સમાં.
ગર્ભ જ મધુવચના.

મદન :

આપણે ચે અને હવે

ચલો સત્વર આરંભો ચોજીએ કાર્ય આ નવે.

તું તારા સજી લે સાજશૃંગારો હૃદયેશ્વરી,
આંખમાં ભરી લે શોભા વિશ્વસોડાગનીતરી. ૧૪૦પાંપણે વિરહશ્રીનાં સારી લે પ્રિય અંજન,
યુગ્મગોષ્ઠિસુદ્ધા કણો નચવો દગખંજન.ભરી કપોલ સ્મિતથી, ઓષસંપુટ ચુંબને,
અનાસ્વાદ્યા રસે હુંયું, શોભજે નિત્યયૌવને.

ખોળી લે તે કરતલો નવદંપતીરાગમાં,

ચરણે લાલી હો લાગી પ્રિયાના પદઘાતમાં.

નિતંબે વીંટયું વસન પદોની પાંદડીનું હો,

મિલનો ગુંજતી કાંચી કામ્યે કટિતટે સુહો.

રમ્યો હો ણિસતંતુનો કંચુક કુચમંડલે,

અને અનિલથી આછું ઉત્તરીય હજે, હલે ! ૧૫૦

અંગોઅંગે દીપો દીપ્તિ મારા હૃદનુરાગની,

વામાંક ભરી તારે છે બેસવાનું સુહાગિણી !

રતિ :

એ તો બેસીશ હું ખાસ્સી, હમણું તો તું એકલો

અર્ધાસને રતિ વિના બેઠો સમિતિમાં ભલો !

મદન :

જે થયું ના ઈન્દ્રથી તે થશે તારા પ્રભાવથી.

આસનાર્ધે રહ્યો છો એ, છે તારું અધિકારથી.

રતિ :

અરે અરે સુસરલ, બેઠો સ્થાને શચી તણે !

દેવો વિડંબનાથે જ બેઠા છે તુજ કારણે.

બાણું છું ખૂબ, તે દેવો નેત્રે અનિમિષે ફરે,

રખેને કે દેવીઓનાં હૈયાં અવશ તું કરે. ૧૬૦

મદન :

સારું છે ને દેવિ તે તો !

રતિ :

અરેરે ભદ્રતા તુજ !

હિતસ્વી તે નથી મારા, અસૌભાગ્ય ચહે મુજ.

મદન :

દાંપત્યવંચિતા રૂહિશે, પ્રિયે, પર્વતકન્યકા ?

જે હો તે હો સુરોનું છો, શિવગૌરી જીવે ન કાં ?

રતિ-મદન [૫૫]

રતિ : જોતી'તી: સિંધુ ઉદલાસે ઊછળીઊછળી જતો,
 વેળુમાં જળની રેખા મૃદુતામયી આંકતો.
 પરંતુ પૂછ તો એને, ખડકો કાળમીઠ ત્યાં
 ઊભા તે કિંચિતે ભીંજ્યા, ઝીંકી શિર મથ્યો છતાં !
 લીલોતરી-લચંતાને કહે મિત્ર વસંતને
 કે કૈલાસતણે ભાલે વિશાળે એક, જો બને, ૧૭૦
 સ્કુરાવી તો જીવે મંજુ મ્હોરંતી વેલ માધવી;
 શિવને હૃદયે લીલા તારી યે એવી છે થવી.
 સ્વર્ગગાશીકરે ઇન્દ્રચાપ દીકું જગે કહે,
 કે શુચિ શિવહૈયે તું રમણા રાગની ચહે ?

મંદન : કરે તું કેવી તો વાતો ! દેવી, જો આપણે નહીં
 સાહસો કરશું આવાં, તો આશા વિશ્વની કયહીં ?

રતિ : ઘણું છે કરવાનું, જો ! જોતી'તી હું ધરાયરો
 પછી એકાકિની, કેવાં રીઘાતાં પશુઓ નરો !
 કલ્પ હું યુગલો સર્વે વિસંવાદે વિમાસતાં,
 સામસામે સિંધુતીરે સૂતેલાં, સોડમાં છતાં; ૧૮૦
 જેમ તું હું અહીં ઊભાં-હૂર, યદ્યપિ સાથમાં.
 ખમાતું હે નથી નાથ ! ભીડી લે ઝટ પાથમાં.
 નહીં ? લે, હું જ,...

મંદન : ના, દેવી ! રહો ત્યાં...

રતિ : નાથ મન્મથ !

અવળાં ચક્રથી આજે ચાલે તારા મનોરથ !
 દૂર તે તો રહી વાતો-તું વીંધે શંભુનું ઉર,
 આ તો વૈરાગી થૈ બેઠો સ્વયં પુષ્પધનુર્ધર
 આવ, લે, છોડ એ તારો સાહસોત્સાહનો રસ;
 પામવો સુન્દરીસ્નેહ બોધું એ ય ન સાહસ.
 તને ના સમજતી તે વેદના યુગલો તણી ?
 સૌ ય યુગ્મે તરફે એવી આ રજની ણની. ૧૯૦
 નિઃશ્વાસો પ્રણયીઓના ચઢે વ્યોમવિતાનમાં,

એ ધૂમે નેત્ર આ મારાં થયાં યે નીતયાંસમાં.
 વિસંવાદ, સખા, આ તો ટાળવો એ જ ધર્મ છે,
 તારું તો કામ ! સંભોગ તે જ વૈરાગકર્મ છે.
 યુગલે યુગલે આવ તું-હું હું-તું ફરી વળી,
 પ્રીતિપાશે પરોવાયાં રમીએ રસમાં ગળી.
 ન હું બોલાવું તે મારા સ્વાથે, સૌ કોઈ જંતુનાં
 હૈયે હું વાંછું છું મેળ : સંધાન ઉરતંતુનાં.

મદન : તુંહું હુંતું સખી એ ના ફરી ઉચ્ચરશે પદ,
 પામે છે ચિત્ત આ મૂર્છા ભેદ એ દ્વૈતસંપદ. ૨૦૦

આજે હું કહું છું બહાલી ! વૈરાગ તે જ ભોગ છે;
 ન તેમાં આપણે માત્ર, વિશ્વનો શુભ યોગ છે.
 તું-હું હું-તું શમ્યું ના એ દ્વંદ્વનું દ્વૈત તો ક્યમે,
 રમ્યાં કેટલું ? શું જાણ્યું શમશે ભાવિમાં રમ્યે ?

રતિ : બોટું યે છે શું ? બે છીએ, તો છે રમણમાધુરી.

મદન : વિષ્ણુટાં બે પડ્યાં ત્યાં તો થતી એ રમણા પૂરી.

રતિ : હાય ! બેનાં હવે એક અવશ્ય કરશે સુરે !

મદન : બેનાં એક થવું બહાલી, દેવાં ભેળવી બે ઉરે,
 ન કેં દુર્ભાગ્ય તે દેવી ! દેવોને શક્ય તે નથી.
 મળ્યો સંભોગ તો લહાવો વધાવી લો હુલાસથી. ૨૧૦

રતિ : તે તું તો હું વિનાયે તે વધાવી છે ચૂક્યો જ ને ?

મદન : પ્રિયે ! અવશ છું, તું યે થૈશ બે સમજીશને !-
 ડંખતું-દમતું તું આ દ્વૈત, ને હું ચડ્યો જઈ
 પિતામહ કને, પ્રાર્થુ-એવી વાંછા ઉરે લઈ.
 જગતાં જ સમાધિથી મૂઠી ભરી પિતામહે
 પુષ્પો બે અર્પિયાં ભાવે, મને વહી ગયાં સહે.
 પ્રદક્ષા દે અંજલી, ધન્ય કોણ તે ત્રણ લોકમાં ?
 રહ્યો કુસુમકોશે હું ભેઉં, પહોંચ્યાં નૃલોકમાં.
 વળગ્યાં જૈ જટાબૂટે. જટાનાં જલાનર્જરે

વહાઈ અન્ન, રહ્યું મારું પુષ્પ ત્યાં શીજડી પર.

જેઉં તો આપણો એ તો ચંદ્ર બંકિમ પાતળો.

‘કેમ રે છેક તું ફીકો?’-પૂછું. કહે ઉતાવળો:

‘જેતો નથી?’ અને દેવી, શું જોયું મેં? સમીપમાં

ચરણો ચમકતાં’તાં તેજઅંબારની સમાં.

એક સાથે દશ શશી નખોના ત્યાં સુહી રહે,

ખિચારા વિધુની કાન્તિ કેમ અંખાય ના, કહે ?

‘પાર્વતી તે ! વીણે પુષ્પો સન્ધ્યાએ શંભુ અર્ચવા !’

-કહે કલેન્દુ, ત્યાં તેની કોટિથી સરકયું, જવા

નીચે તે પુષ્પ લાગ્યું, ને જટાજલની છાલકે

ઊછળી જૈ પડ્યું-સોઢ્યું તે પદે, સખી, તે નખે.

પુષ્પ સાથે થયું મારું ચિત્તે તે ચરણે સ્થિર !

૨૩૦

રતિ : થંભે ચરણમાં વૃત્તિ ખરોને એહવો, સ્મર !

મદન : અને ઊંચે ગઈ દૃષ્ટિ તો શી....

રતિ : ત્રૈલોક્યસુંદરી,

વક્ષે રવિશશી જેને સુધા અધર નિર્ઝરી.

મદન : સુધા, હા, શી સુધા સોહે વક્ષે, લાલે, બધે ડિલે;

મીચેલાં લોચનોનાં તે પોપચે ચે સુધા ખિલે.

સુધા તે અન્ય ના કોઈ, ધન્ય તે ભસ્મ કેવલ,

વિશ્વની વાસનાઓને મથી ઉફલવી નિર્મલ.

એ સુધાની છાંયડીમાં સર્પો શા પુષ્પમાલશા !

કંઠે ગરલની ઘૂંટ ગ્રહે સંજીવનીદશા !

દઢતા આસને ગાઢ પ્રસાદ વદને સ્ફુરે,

ઊઘડ્યાં જગસૌભાગ્યો લાલે કલેન્દુઅંકુરે.

મૂર્તિ એ ઊપસી વ્યોમે કૈલાસ વિસ્મરાવતી;

દેખતાં વિસર્પો હું ચે રતિ ને અમરાવતી.

૨૪૦

રતિ : એ તો શિવ ?

મદન : શિવ, દેવી, સાચે શિવ, સદાશિવ.

આપણી આશનો તંતુ એક એ ભવ્ય સત્ શિવ.
 એને નેત્રો હેરી હેરી તૃપ્તિ ના ઝટ પામતાં.
 ચિત્ત ઝંખે: અરે જો આ મહાદેવ કંઈ થતાં
 સ્વીકારે નિજમાં યોજે કદી પ્રીતિરસાયન,
 તો તે ઘડીકમાં ગાળી નાખે દ્રવ્ય વપુ-મન. ૨૫૦
 પ્રિયપ્રેયસીને સાંધે એકથે તે નિરતીન્દ્રિયે,
 બે દેહમનઆત્માને વણી લે એકમાં પ્રિયે!
 સ્વીકારે પ્રીતિ તે કિંતુ? ને કોની? ત્યાં જ અંજલિ
 ફૂલોની ઊછળી એક.

રતિ : ગૌરીની જ હશે વળી.

મદન : અરેરે દેવિ ! ના દેવે ગણકારી, ન સહેજ તે
 ઉઘાડી આંખ સરખી, મુખરેખ હલી ય તે.
 શાંત નિષ્પન્દ તે નેત્રો ગહને શાં વિરામતાં!
 જગન્મંગલના ધ્યાને શું અહર્નિશ શામતાં?
 પીઉં હું લોચનોની તે લીલા, ત્યાં વાસવે સ્મર્યો,
 સહસા પુષ્પકોશેથી સરી સ્વર્પથ મેં ગ્રહ્યો. ૨૬૦
 ઈન્દ્રે ચાચું મારી પાસે તે હતું લક્ષ્ય તો મુજ,
 ના થંભ્યો સંમતિ લેવા તેથી તો હું, પ્રિયે, તુજ.
 આ તુંહું બે ગળે જેમાં એવું છે એક પાત્ર આ;
 બેનાં એક થવાનો છે પ્રસંગ એકમાત્ર આ.

રતિ : ત્યારે તો પુષ્પનું તારે હતું કવચ સુદઢ
 પિતામહદીધેલું, તે ક્યાં છે ? આ છોડી દે રઢ.

મદન : પ્રિયે, પ્રલપનો શાને, ગૌરીનો સાથ છે પછી?
 ચલો ભૃકુટિને મૂકો છુટ્ટી, છો થતી તીરછી
 ત્યાં તે અલસ ઉડલાસે. ચલો !

રતિ : જે અહીં તો મુજ
 તારી પાસે ઠરી મિથ્યા !

મદન : જો જો થૈ વેળ, જાઉં જ ! ૨૭૦

રતિ-મદન [૫૯

નીચેથી સુરભી ભાર ઉછાળે વહતા અરે
પ્રાતવિહંગસંગીતે ટૂહોડો કો કિલ નો તરે.
બહાં.

રતિ : તે તારકારિ તો જન્મશે જ.

મદન : પ્રિયે, વર
દે પિતામહ કે મિથ્યા ?

રતિ : તો ય ના જૈશ ના સ્મર !

મદન : ચલો, કે નહિ તો પાછાં મળીશું નવ્ય જીવને:
[જતાં જતાં]
શિવરૂપે હું....

[નય છે.]
રતિ : ગિરિન્ન-વિજયા-રૂપ તે મને.
[પાછળ નય છે.]

આશંકા

[**વિષય :** એક ભતકકથા ઉપરથી. લંકાના એક પ્રાચીન ભિત્તિચિત્રની ઈરાની કલાકાર ક્યાદોરિયોએ કરેલી નકલ જોઈને. તે ચિત્ર પ્રગટ કરતાં 'કુમાર' (ડિસેમ્બર ૧૯૪૦)માં નીચે પ્રમાણે નોંધ હતી :

‘આ અંકના મુખચિત્ર તરીકે આપેલું સીલોનની પોલોન્નારૂઆ મંદિરની ભીંત પરનું રાતરાણીનું ચિત્ર ‘આશંકા ભતક’ નામની એક ભતકકથાના પ્રસંગનું છે. ભોધિ-સત્ત્વ એક વાર ઋષિ અવતારમાં હિમાલયના એકાંત ભાગમાં તપ કરી રહ્યા હતા. એવામાં સ્વર્ગની એક સદ્ગુણવતી અપ્સરા શાપના કારણે કમળના પુષ્પમાં જન્મ પામી અને ઋષિના હાથે ચડી. જન્મનું કારણ નહિ સમજવાથી ઋષિએ તેનું નામ આશંકા પાડ્યું અને પુત્રી તરીકે પાળી પોષી તેને મોટી કરી.

એ કુમારીના રૂપસૌન્દર્યની વાત યનાદરાના રાજા બ્રહ્મદત્તના કાને પહોંચી. તે પરથી તેને પરણવાની ઇચ્છા રાખીને તે ઋષિના આશ્રમે આવ્યો. ઋષિએ તેમ કરવાની એક શરતે હો પાડી કે રાજા તેનું નામ કહી આપે. ત્રણ વર્ષ સુધી આશંકાનું નામ જાણવા રાજાએ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી જોયો. અંતે થાકીને વિદાય લઈ નીકળવાની તૈયારી કરે છે તે પ્રસંગે જોલણતાં જોલણતાં તેની જાણે આશંકાનું નામ આવી ગયું અને પરિણામે તેને પરણ્યો. રાજા પરણીને જાય છે તે પ્રસંગનું આ ચિત્ર છે.’

બ્રહ્મદત્ત આશ્રમ છોડવા ઉછુક્ત થાય છે (-તેને માટેનું અનિવાર્ય કારણ કથામાં ઉમેર્યું છે) એ પ્રસંગમાં આખી વાત સમાવી છે. કહેવાની જરૂર ખરી કે બંનેની વાતચીત એવા છંદમાં વહે છે કે ઇષ્ટ શબ્દ-‘આશંકા’ એમાં આવી જ ન શકે? તે તો ઋષિનો પ્રવેશ થતાં-છંદોલય બદલાતાં શક્ય અને છે. . . . ગાણસને ન્યારે લાગે છે કે પોતે સંશયસાગરને તળિયે પહોંચ્યો ત્યાં જ એનો હાથ શ્રદ્ધા ઉપર જતો પડે છે. અહીં એ વાત પ્રેમના અનુભવક્ષેત્રમાં નિરૂપાઈ છે.]

બ્રહ્મદત્ત : પ્રિયે, ઘટે દેવી મને અનુસા.

છો સ્નેહથી વિદ્વલ તો ય સુસા.

છૂટાં પડ્યાં આપણ કાલ રાતે

ને દૂહેલતો તો હું ફરી જરા તે

જલોપકંઠે, તહીં અંધકાર

ભેદી વહે બે ત્રણ માછીમાર :

‘રાજ્યે ચઢ્યા શત્રુ.’ ‘છતાં પ્રમત્ત

રાજા સૂતો ક્યાંઈક બ્રહ્મ-

આશંકા :

દત્ત !

રટયાં કરો તે નિજ નામ ! કેલું

ગમે તમોને બસ તે ? ન લેવું
અભાગણીનું જ. જવા સમે ચે
લેશે ન ! કહેવું પડતું હશે ચે ?

૧૦

અમદત : અરે, અરે, તે તુજ નામ તે તો
પ્રત્યેક શ્વાસે હું રટી રહેતો.
થયાં ઘડીમાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં,
મારાં રક્ષાં ભાગ્ય હજી અધૂરાં.
હૈયે પડ્યું છે સ્કુરતું ન હોઠે !
છૂપાયું ક્યાં તે તુજ રૂપ ઓઠે ?

આશંકા : ને નામ આખ્યા વિણ શું અનુસા
દેશે પિતા ? ભૂલી ગયા શું આસા ?—
—હો નામ ને આ લઈ જાઓ કન્યા.

૨૦

અમદત : નિર્મી નથી તે મુજ કાજ ધન્યા.

આશંકા : દિસે વિચાર્યું જવું એકલા જ ?
તો જાઓ. બોલ્યે તમથી શું કાજ ?

અમદત : જઈશ, કિંતુ, તુજ પ્રીતિ સાથ.

આશંકા : અને મને છોડી અહીં અનાથ ?

અમદત : આવીશ યુદ્ધે થઈને જયસ્વી
જીવીશ તો, ને ફરીને તપસ્વી
બનીશ, આ પ્રીતિ તણાં તપો તપી,
જિજ્ઞાસથી સુંદરી નામ કેં જપી,
ખરે જ એકાદ દિને તને, પ્રિયે !
પામીશ, બોલી જઈ ભૂલથી ચે
તે નામ તારું શુભ.

૩૦

આશંકા : ના ફરીફરી
આવે ઘડી તે શુભ કે વને સરી
ભૂલા પડો ને મુજ ચક્ષુને જડે

૬૨] પ્રાચીના

જીવ્યાનું સાર્થકય; શું એવડું નડે
સૌભાગ્ય માફ તમને ? ક્ષણેકમાં
કે નંદવી ચાલી જશે નહીં સમા ?

બ્રહ્મદત્ત : જાણે જ તું કે નિરખી હતી તને
પહેલી, છળી તે નવ ભૂલવી બને.
એને જ આધાર જગત્ અરણ્યે
ભૂલો પડેલો ભટકંત, ધન્યે,
હિમાદ્રિનું આ વન વીંધી ઘોર
આવી પહોંચ્યો બળતે બપોર
આયુષ્યની શીળી સુધા સમીપ.
પ્રેરી રહ્યો રૂપ તણો પ્રદીપ,
માનું, મને જન્મ થકી, અહીં તવ
સાન્નિધ્યમાં, જ્યાં મુજ નેત્રઉત્સવ.
શી પદ્મિની પદ્મની મધ્ય તું હતી,
સરોવરે સોનલકાય ઝીલતી !

૪૦

૫૦

આશંકા : હું સ્નાન મધ્યંદિન માણતી'તી,
ને કેઈ આવ્યું નહિ જાણતી'તી.

બ્રહ્મદત્ત : તૃષાર્ત હું પાણી પીતો અધીર,
ત્યાં નેત્ર તારા વપુએ થયાં સ્થિર
ત્યાં નેત્ર નેત્રે ઉભયે કર્યા સ્થિર.

આશંકા : તૃષા જગાડી આણુછીપ કારમી,
રૂંધેરૂંધે શોષતી અગ્નિના સમી,
જતા જ રૂંધેશો ? -ગસ તો મુખેથી
જાઓ, વધુ શું વદવું મુખેથી ?

બ્રહ્મદત્ત : શું રહેજમાં તે વિસરી ગઈ કે
શોધ્યે ગયો નામ, વિયોગખીડે,
હું રાતદિ આ ત્રણ વર્ષથી ? કે
ઇચ્છે તું એ શોધ મહીં જ પ્રેરવા ?
દિને દિને નામ દઉં નવાં નવાં,

૬૦

નૂનાં ય બ્રાહ્મં કંઠ વીસયો ભયે;
તું તો રહે જોતી જ કિંતુ વિસ્મયે.

આશંકા: કે કેમ થાકી જ જતા સહેજમાં !

બ્રહ્મદત્ત: રે કુંક યત્નો કીધ, ના પડે સમા.
તો યે ઋષિએ કહી વાત ત્યારથી
રહ્યો અવિશ્રાન્ત હું શોધમાં મથી.
નહાવા ગયેલા ઋષિને પ્રદોષે
મળી હતી તું શિશુ પદ્મકોષે,
તેથી તને પહેલી કહી જ પદ્મિની
મૃણાલિની શ્રીનલિની સરોજિની
નીરા સુધા ભિમિ તરંગિણી તૃષા
સંધ્યા કહી રંગમયી કહી ઉષા.
તારા તમિસ્રા રજની વિભાવરી
કુમુદતી કૌમુદી ઇન્દુ શર્વરી
શશીકલા ને કહી ચંદ્રિ પૂર્ણિમા,
શ્યામા કહી અંબની કાન્તિ નીલિમા;
શુકી કહી સોહિણી કૂહ જ રોહિણી
કહી કહી સ્વાતિ સુહાસ મોહિની.
અરુંધતી કાલ્પગુની જ્યોતિ ચિત્રા
કહી વિશાખા કહી ચંદ્રમિત્રા.
વાસંતી વર્ષા કહી ણિદુ માધવી
પૂર્ણા સુપર્ણા મધુ રેણુ પદ્મવી.
કૂહ મલ્લિકા અંજલિ મંજુ કોકિલા
મેના મયૂરી યકુલા કલા ઇલા
લીલા સુશીલા તરલા તરંગિતા
ગીતા સુનીતા સુલતા સુસંગતા—

૭૦

૮૦

૯૦

આશંકા: ન સંગતા જે શકતી થઈ કશે !

બ્રહ્મદત્ત: ના નામ એકે ય અનૂગતું હશે:
હાસ્યે સુધાધૌત હતી તું હંસા,

૧૪] પ્રાચીના

ને મંજરી શ્રી વસુધાવતંસા !
 અંગામૃતે ચંદ્રમયી હતી તું,
 રૂપપ્રભાવેથી શચી હતી તું.
 કામપ્રિયા મન્મથમાદિની રતિ,
 સાક્ષાત લક્ષ્મી કમલોદ્ભવા હતી.
 સર્વાંગશુક્લા તું હતી સરસ્વતી,
 હિમાદ્રિકન્યા તું હતી જ પાર્વતી.
 એવી તને જોઈ કહી જ આ-આ-

૧૦૦

આશંકા : શું, શું જ ?

બ્રહ્મદત્ત : આશા.

આશંકા : નહિ ભાગ્યમાં આ !

બ્રહ્મદત્ત : આશા મનીષા સ્મૃતિ પ્રીતિ કલ્પના
 પ્રજ્ઞા સુમેધા રુચિ કીર્તિ ચેતના . . .
 -કેવું બગાડે મુખ ? તો રહું સખી !
 ધારે મુખે તે ફરી હાસલેરખી.

આશંકા : જેવું દિસે આ અહીં કોશરૂપ,
 શું રાજ્યકોશે પણ એવું ભાન !

બ્રહ્મદત્ત : શોભે ન તેવાં ય કલ્યાં જ નામઃ
 કાલી કહી, છે હૃદયભિરામ.
 છે ગૌરકાન્તિ, કહી તો ય કૃષ્ણા,
 સિદ્ધિ સ્વયં, તોય કહી જ તૃષ્ણા.
 વિયોગભીતા અભયા કહી છતાં,
 ચિતારતા તો ય કહી પ્રમોદિતા.
 ગુરુ પ્રિયે તું, લગ્નિમા છતાં કહી.
 વૃથા પ્રયત્ને ય ઉરે તું થૈ રહી . . .

૧૧૦

આશંકા : શું, શું જ ?

બ્રહ્મદત્ત : શ્રદ્ધા.

આશંકા : બસ ખેડી તે હા

આશંકા [કપ

પ્રશ્નકૃત : શ્રદ્ધા નહીં કેમ રહે કહે સખી ?-

મેં પ્રીતિચંથી અણતૂટ ઓળખી:
છે કે સ્મૃતિ તે દિનની તને, પ્રિયે,
વનાન્ત તું ધૂમતી પુષ્પસંચયે,
ત્યાં સિંહ ગજયો સહસા કહીંક,
નાઠાં મૃગો, લાગી તને ય બીક.
હું ત્યાં જ પાસે સમિધો વીણી રહ્યો,
તું આવી ઊભી પડખે અને થયો
ત્યાં સાથ લેગો હરિણો તણો યે.
મૃગાંગનાશાં તુજ લોચનો યે
સંત્રસ્ત ને લોલ નિહાળી, સૌ મૃગો
સરે પ્રિયાબ્રાન્તિથી તું કને, દગો
તું ફેરવે મારી બણી અને સરે
સમીપ, લાગે મૃગશૃંગ તે ડરે.
સરી, ઠરી દક્ષિણ બાહુ સ્પર્શી,
નિસર્ગસૌન્દર્ય પિયે તું હર્ષી.
તે ભીતિ ને હર્ષથી હાંફતી હા
છાતી રહે ઊપડી કારમી ત્યાં.
લહે સહુ તે મુજ બાહુ, તે દિને
તે તારી હેયાથડકે થઈ મને
અગાધ આત્મામહીં સંપ્રતીતિ
કે છે જ જન્માન્તર કેરી પ્રીતિ.

૧૨૦

૧૩૦

૧૪૦

આશંકા : પ્રતીતિ પામ્યા, મુજને શુભાવી.

પિતાની આજ્ઞા નહિ યાદ આવી :

વિવાહપૂર્વે કરવો ન સ્પર્શ.

પામ્યા સરસ્તીર, શમે ન તર્ષ.

પામ્યા મહાપ્રીતિ, મળી ન પ્રેયસી.

એ બોધ હોશે વિધિ યે રહ્યો હસી.

૬૬] પ્રાચીના

અહમદત : જાણે ગધું તે વિધિ ને તું ચે, પ્રિયા,
 કે જાણું હું સર્વ પ્રસાધનક્રિયા
 વિલાસિનીઓની, તથાપિ અંગે
 તારે ન સંસ્કાર કર્યા ઉમંગે
 કદી ય મેં : ના રચી પત્રલેખા
 કપોલદેશે, મૃદુ આંકી રેખા
 વિશાળ ભાલે ન વિશેષકે રચ્યા,
 કે કેશપાશે કુસુમો ય તે ખચ્યાં.
 લાક્ષારસે રંગી નહિ પદાંગુલિ,
 કે વદકલેથી ય ઉડાડી ધૂલિ.
 જિભાં ન સાથે કમલોચ્ચયે જલે,
 પછી સહસ્નાન રહું જ ક્યાં હલે?
 ભલે ન ચૂમ્યા અલકાન્ત, કિંતુ તે
 ચૂમ્યા ન રે કર્ણશિરીષતંતુ ચે!
 છાંચા કપોલે પડી જ્યાં સુધાભર
 મારો ધ્રુજ્યો ત્યાં પ્રતિબિંબિતાધર.
 આવા કઠોરત્રતમાં રહ્યાં સ્થિત,
 તથાપિ દ્વલ્યો વિધિ કૂર, કિંચિત
 લોપાર્ધ આજ્ઞા ઋષિની ય, તો ભલે.
 તને હું પામીશ જ કેક તો પળે.

૧૫૦

૧૬૦

આશંકા : ને આજ ?

અહમદત : આશીશ અમીભર્યા બે
 સુલોચનોની. જગપંથ લાંબે
 પાથેય છે પૂરતું એ સુપેય;
 છે સોમ એ, ભાવિથી જે અહ્યેય.

૧૭૦

આશંકા : હા સોમ એ, જેહ ફરી ફરી પી
 ઘૂમી રહી હું મદમાં; ન છીપી
 તો ચે પિપાસા, ઉલટી વધ્યે ગર્ધ,
 ને આજ આવી અવધી જ છે રહી,

આશંકા [૧૭]

જો જાઓ ચાહ્યા, મુજ સર્વ છીનવી,
રાખ્યું ન બાકી વિધિ કાજ કાંઈ!

અભદત્ત : ના ફેરવી લે મુખ ફેરી સ્વર્ણિમા,
તે પ્રીતિવિસ્ફારિત નેત્રનીલિમા.
કેલું મહાભાગ્ય, અરણ્યવાસે
બાધા હતી દર્શનની ન ! પાસે-
પાસે જ રહેલું સહ્યું કેમ જાત,
જો હોત ભાગ્યે નવ દષ્ટિપાત ?

૧૮૦

આશંકા : ના દષ્ટિપાતે ક્ષણ આ દીઠી હતી,
સદા રસાદ્રી દગ તે મીઠી હતી.
આનંદઆંજી ગહનોભિયંચલ
સ્વપ્નોસ્ફુરંતી દગમાં સુમંગલ
મેં આત્મ મારાની સ્ફુટચ્છવિ દીઠી,
અંગાંગ ત્યાં ઊઘડી સ્નેહપીઠી.
ન જાણું રીતો નગરસ્ત્રીઓની
કે જાણું ભાષા, પણ ઊર્મિઓની
રૂંધામણે મેં ય હતું વિચાર્યું
કે છે થવાનું મનનું જ ધાર્યું.

૧૮૦

અભદત્ત : જો, જો, ન બીની તું કરીશ આંખ,
ન કુદલ આ લોચન હોય આંખ,
જે ઊભરાતાં નિત પ્રીતિઊભરે.

આશંકા : ને રાત આખી બળતાં ઉજાગરે.

અભદત્ત : હા રાત આખી ! જહીં ચક્રવાક
સરસ્તદે છેક છતાં અવાક,
ત્યાં આપણે યે તરુ તીરનાં ત્યજી
આંખો પરોવી રહી-છેલ્લું જ્યાં હતી
અદશ્ય થાતું રવિરશ્મિ, છિન્ન
હૈયે ગુફા વાસવી ભિન્ન ભિન્ન.
દશા ટળે આ ક્યમ તે ન સૂઝે;

૨૦૦

ને ચિત્ત, જે નિષ્પ્રભ, ઝાઝું ઝૂઝે.
સંતપ્ત પીળાં મદપૂર્ણ પોપચે
પ્રગાઢ આત્મન-અવસાદ શો લયે !
દાઝી ઉઠે સ્પર્શી જ નેત્ર રાતાં.

આશંકા : ને અશ્રુથી તો નહિ કાંઈ શાતા.

અહમદત્ત : કઠોરનાં કુંઠિત અશ્રુ મારાં
રહ્યાં જ છે સંચિત ક્યાંક સારાં.
પરંતુ મેં એ પ્રતિરાત્રિમાં, પ્રિય,
કેં કેં વિતાવ્યા ભવ થે જ સક્રિય.
હું કોક રાતે અસહાય મારી
દેખી અવસ્થા, વળી કલ્પી તારી
—મૃણાલથી એ મૃદુ ચિત્તની તવ—
ઊઠી ગુફા છોડી જતો જ નીરવ

૨૧૦

આશંકા : મારી કને ?

અહમદત્ત : તે, પ્રિય, કેમ થાય ?
આજ્ઞા ઋષિની ક્યમ લોખી જાય ?
રહી તું અસ્વસ્થ કદીકદીક,
પડી રહી એકલી ત્યાં જ ઠીક
કદીક રોષે, તુજ તે ગુફામાં,
તો એ વળ્યાં ના ડગ તે દિશામાં
મારાં કદી. તે ન નિશાપ્રયાણ
હતાં સુખેષ્વસારી કર્યાં જ, પ્રાણ !
પરંતુ હું-કારણ તારી વેદના,
હૈયે વલોવાટ, વિચાર ખેદના,
વૈકલવ્ય અંગે તાણું, શીર્ણ આશા,
ને આત્મમૂર્છા દ્રવતા નિસાસા,
હું લાવવા અંત જ સર્વનો તે
છોડી ગુફા દોડી જતો જ પોતે.
અરણ્ય ઝોળાંશું, ન કોઈ રોકે,

૨૨૦

૨૩૦

ગણું નહીં કંટક કંકરો કે.

ને અર્ધનિદ્રામહીં ત્યાં ધપી રહું

આશંકા : રાણી કને ?

બ્રહ્મદત્ત : છેવટ એ જ તં કહ્યું ?
રે આટલે યે દિવસે !

આશંકા : શું ખોટું ?

બ્રહ્મદત્ત : એ એજ કે વિદ્ન ગણ્યું જ ખોટું ?

આશંકા : વિચાર્યું ના વિદ્ન, યથાર્થ માત્ર.

બ્રહ્મદત્ત : યથાર્થ ઈચ્છે ?—નવ હોત પાત્ર
તું-કાજ, જો મેં ગણી હોત વિદ્ન;
ન રાણી ભૂલ્યો બની હું કૃતદ્વન.
નિમેષઉન્મેષ થતા જ દષ્ટિએ,
ને છાતી જેવી ઉપડે પડે, પ્રિયે,
બંને ય એવાં રુધિરે સ્કુરી રહો.
છે યાદ તે દશ્ય શરત્તલે, અહો !
શશાંકલેખાની હતી શી બંકિમા !
ને શુકતારા ખીલી રંગભંગિમાં !
આકાશ ધારી દ્વય અંતરે રહે,
પ્રસાદ હૈયે નિજ દિવ્ય શો લહે !

૨૪૦

આશંકા : હૈયાં જગે શું બહુ કાંઈ એવાં ?
એ વ્યર્થ તર્કે શિદ્ધ માન લેવાં ?

૨૪૦

બ્રહ્મદત્ત : ન વ્યર્થ તે કિંતુ કહ્યું યથાર્થ.

આશંકા : તો રાણીનો કાંઈ ગણ્યો ન સ્વાર્થ.
સંત્યાગ ક્રીધો ત્રણ વર્ષ. બન્નો.

બ્રહ્મદત્ત : મળ્યો ઉપાલંભ તણોય લહાવો,
ને તેય તારી જ કનેથી ! અંતે
ત્રણે ય વર્ષે મળી પ્રીતિપંથે
કમાઈ કે આર્તિ હજી અધૂરી,

પ્રીતિ જણાઈ વિધિને ન પૂરી.
તથાપિ બાલે ! કહું એક વેળા
જતાં જતાં . . .

આશંકા : હું કહું શબ્દ છેદલા : ૨૬૦

ના આવું ફેંડેને કદિ કોઈ સ્ત્રીને,
ફેંડેને જ વા તે નગરોની સ્ત્રીને.

અહમદત્ત : જો તેં ય ના પારખી પ્રીતિ પૂરી,
હૈયે ય મારે શું હશે અધૂરી ?
પ્રતીતિ તેની ન શું આ જ જન્મમાં ?
પ્રેમે ઠયો, પામી શક્યો તને ન કાં ?

આશંકા : આવી પ્રિયાને શું ઘટે જ નામ ?

અહમદત્ત : જો સૂર્ય ઊગે, ન હવે વિરામ.
જવું, જવું હર . . .

આશંકા : જવું જ ? કે તે
રાત્રિપ્રયાણે સમું આ ય તે છે ? ૨૭૦

અહમદત્ત : તે સૌ પ્રયાણે તુજ પ્રીતિતંતુ
પાછો મને ખેંચી રહંત, કિંતુ . . .

આશંકા : આજે નથી એ બળ તંતુમાં તે !

અહમદત્ત : છે, છે જ એથી અદકેરું. વાતે
પરંતુ તું કયાં કથવા જ દે છે ?—
કે અન્ય કો સૂક્ષ્મ જ તંતુ યે છે,
આકર્ષવું જેનું ઠરું અચૂક.
તે માછીમારો તણી વાત, મૂક
સુણી રહ્યો હું તહીં કાલ રાતે,
ત્યાં એક બોલ્યો : ‘લઈ સૈન્ય જાતે
રાણી ચઢે શત્રુ પરે !’ બીજે કહે :
‘મેં યે સુણી ઊડતી વાત કે રહે
સેનાપતિસ્થાન સુહાવી પોતે
કુમાર છે જે ત્રણ વર્ષનો તે.’ ૨૮૦

આશંકા : બાપો ! રહ્યા જોઈ જ શું ?

અભિદત્ત : પધારે

ઋષિ ઉપઃસ્નાનથી વારિ-આરે.

ઋષિ : વતસ, પ્રસ્થાન કે પાછું ? જવું છે એકલા જ શું ?

અભિદત્ત : શ્રદ્ધા સવે રહી મારી, આશંકા સાથ જૈશ હું.
[આશંકા નાચી બેઠે છે.]

ઋષિ : મંગલ વ્યોમપૃથ્વી હો, દંપતી હો સુમંગલ !

આશંકા : પિતા પ્રણતિ !

અભિદત્ત : મારી યે !

આશંકા : બાલો, તેડે રિપુદત્ત. ૨૬૦
- [બંને નાચે છે.]

ઋષિ : ગયાં યે ! ભદ્રમાર્ગી હો ! મુજશો જોઈ, ઉલ્લસી,
પ્રાચી ને સૂર્યના યોગે જ્યોત્સ્નાનાથ રહ્યો હસો.

કુખન

[વિષય : કૃષ્ણજ્ઞરામ વિષે પોતાને ગંધ આવતાં તેમનો ઘાટ ઘડવા કંસે તેમને અકૂર દ્વારા મથુરા જોડાવ્યા. પુરમાં ચાલતાં રસ્તે ઘોળી મળ્યો તેની પાસે તેમણે ઘોળેલાં વસ્ત્ર માગ્યાં. એણે ન આપ્યાં એટલે કૃષ્ણે તેનું માથું ઉડાવી દીધું. પછી દરજી પાસે તેમાંથી સુંદર પહેરવેષ તૈયાર કરાવ્યો ને બધાએ પહેર્યો, આગળ જતાં માળી મળ્યો. તેની પાસેથી માળાઓ ધારણ કરી. ત્યાંથી ચાલતાં રસ્તે એક સુંદર મુખવાળી ખુંધી (કુખન) યુવતી માળી. તેના હાથમાં સુગંધી લેપસામગ્રી હતી. અંગને લેપ કરીશ?—એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું : હું કંસની દાસી ત્રિવક્રા છું. મારું લેપન જે કંસને બહુ ગમે છે, તેને માટે તમારા જેવું બીજું કોણ પાત્ર હોઈ શકે? લેપનથી પ્રસન્ન થયેલા એવા કૃષ્ણે એના પગના ફણાને પગથી દબાવી હડપસી નીચે જો આંગળી રાખી એને ઊંચકી. જેનાં અંગો સીધાં થઈ ગયાં છે એવી તે કૃષ્ણના સ્પર્શથી તરત જ પ્રમદોત્તમા બની રહી. કામથી વિહ્વલ બનેલી તે કૃષ્ણના ઉત્તરીયને છેડો ઝાલીને રિમ્ત કરતી જોલી : 'હે વીર, ચાલો ઘરે જઈએ. તમે છોડ્યા બંધો એમ નથી. તમે મારું ચિત્ત વલોવી નાખ્યું છે. કૃપા કરો.' જ્ઞરામ દેખતા હતા ને ગોપોની પાછળ નજર કરી હસતાં હસતાં કૃષ્ણે કહ્યું : 'હે સુંદર ભગવવાળી! પુરુષોની મનોવ્યથાને દૂર કરનાર એવા તારે ઘરે, મારું કાર્ય સિદ્ધ થયેથી ('સાધિતાર્થ'), હું આવીશ. ઘર વગરના અમે પથિકા-તેનો તું જ આશરો છે.'

પછી ધનુષ્ય તોડ્યું, કુવલયાપીડ હાથી હણ્યો, ચાણુર અને કંસનો વધ કર્યો. દેવકી વસુદેવ ને રાવળ ઉગ્રસેનને બંધનમુક્ત કર્યા. માળાપે ઉપનયન સંસ્કાર આપ્યા એટલે બંને ભાઈઉજ્જવિની જઈ સાંદીપનિ પાસે રહી વિદ્યાર્જન કરી આવ્યા. મથુરા પાછા આવી કૃષ્ણે નંદ આદિને—ખાસ તો ગોપીઓને—માટે સાંત્વનનો સંદેશો લઈ ઉદ્ધવને ગોકુળ મોકલ્યા . . . ઘણું મહિને, ઉદ્ધવના આવ્યા પછી, કામતમ્ કુખનના ઘર તરફ કૃષ્ણ જાય છે. વિદાય વખતે, તે કૈવલ્યનાથ દુષ્પ્રાપ્ય ઈશ્વરને પામ્યા પછી હૃર્ભગાએ માગીને આ માગ્યું : 'અરે ઓ પ્રિયતમ, અહીં મારી જોડે કેટલાક દિવસ રહો ને રમો. હે કમલલોચન, તમારો સંગ છોડ્યો જાય એમ નથી.' તેને કામવર આપી કૃષ્ણ પોતાને નિવાસે ગયા.

અત્યારની પરિભાષા પ્રમાણે જોલીએ તો કુખન એ જેનો વિકાસ રૂંધાયો છે એનો (infantile) કુંઠિતચિત્ત જીવ છે, 'શૃંગલિત આત્મા' છે. શૌર્ય અને પ્રેમનો અનુભવ થતાં તેનું સ્વત્ત્વ ખીસવા પામે છે.

ભાગવતમાં રાધા નથી. આ કૃતિમાં રાધાને કુખન જેટલું જ મહત્ત્વ છે અને તે કુખન અને રાધાનો વિરોધ (contrast) બતાવવાના આશય વગર જ. કુખનવૃત્તિ અને રાધાવૃત્તિ એ બંને સ્ત્રીહૃદયની—કહો કે મનુષ્યમાત્રના હૃદયની—સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ છે : એકને પ્રિય વસ્તુનો કબજો જોઈએ છે, પ્રિયતમને તે મંદિરમાં પૂરવા માગે છે. બીજી પ્રિયમય થઈ જાય છે, વિશ્વ જેવડું હૃદય કરી તેમાં જ પ્રિયતમનો વિલાસ નિરંતર અનુભવે છે.

ઉત્કટ પ્રિયિત્વસુદૃઢપ્રિયવૃત્તિર્મમોર્ભક્ષ્યેભોમોદેહભણુપધ્વની નકાલેનાકુળને પામવા
કુખ્જને રાધા બન્યા વગર છૂટકો નથી. અને રાધા પણ વિશ્વને આણુએ આણુ કુખ્જ-
લીલા અનુભવતાં શું કુખ્જવૃત્તિની જ તૃપ્તિ નથી પામતી ?]

તરલા : વિરહે વિરહાલાપે વીતી અર્ધ વિભાવરી.

સરલા : વાસન્તી પૂર્ણિમા ચે તે ખીલી વેરણુ છે ખરી.

કુખ્જ : [પ્રવેશાને] આજ તો એ આવશે જ !

સરલા : નહોતા તે ? કોણ ખારણે
હતું તો ?

તરલા : દુષ્ટ અનિલ ?

કુખ્જ : રોકાયા કંઈ કારણે
હશે ! જોઈ, ચંદ્રશાલા પરથી કેં જણાય છે ?

સરલા : જશે કહી, મયૂરિકા ને ખીનં ત્યાં ઘણું ચ છે.

કુખ્જ : તે પહેલાં તો હું જ પહોંચી જૈશ દૃષ્ટિથી. કારમી
ચોકી કરી રહી બંને કીકીઓ સખીઓ સમી.
આવે તો, આવશે કહેવા ?

તરલા : જો તું દોડી ન આવી હો
પોતે જ.

સરલા : પ્રિયને ઝાલી હાથે તેડી ન લાવી હો. ૧૦

કુખ્જ : આથી તો બે ચ છે મારી કોરિલી કીકીઓ સમાં.
જાઉં, જોઉં. [નય છે.]

તરલા : હું ચે લહોઈ અશુ, જે સખીઆંખમાં.

સરલા : જોયું ને ? કંઈ નહોતું ત્યાં, તોય દ્વારે ગઈ ધસી
જરીક ખખડાટે; શો માર્ગ સૂનો રહ્યો હસી !
આજ છે ચડી એ ધૂને !-રીખાતી સ્નેહબ્યાકુલા
ચઢે અગાશીએ, દોડે દ્વારે વિરહવિદ્ધલા.
થશે શું ?

તરલા : શું થશે ? કેં થે નહિ. રાત પૂરી થયે,
આવશે સુધ ને ભૂલી જશે દુઃસ્વપ્ન; આ વયે
હોય બ્રાન્તિ નહીં આવી, એ જ આશ્ચર્ય તો સખી.
કરીએ, કરવી પ્રીતિ તો, ખેલેથી જ ઓળખી. ૨૦

સરલા : તું ય ડાહી થઈ ગઈ, તો આ નિઃસત્ત્વ પૂણિમા,
અને વ્યર્થ ખીલી તારે મુખે આ સ્નેહસ્વણિમા.
ક્ષણેક્ષણ નવું શોધે ક્યાં જૈ તે તવ કામના ?

તરલા : કહું છું, જેટલા આવે ગોવાળો ગામસીમના
તે બધાની પૂંઠે ઘેલા થવાતું ચે કદી હશે ?
નગરે વૃષ્ટિવીરોની વરણાગી નભશે ય શે ?

સરલા : કેમ તો કોઈએ નહોતું જોતું કુળની સામું ચે ?
અને કુળપણું ટાળ્યું કોણે તે ભૂલી જૈ તું ચે ?

તરલા : અકસ્માતે !

કુળજ : આજ રાતે . . .

સરલા : જો, જો, આ આવી ખડાવરી;
આજ વેરણ રાતે એ બચી જો જાય તો ખરી ! ૩૦

કુળજ : આજ રાતે થવી નિશ્ચે પ્રિયની પધરામણી;
મુખ દેખ્યા વિના લાગે આંખો આ અળખામણી.
વિજયાદશમીનો તે હતો દિન સુમંગલ,
પ્રીતિઆરંભની ત્યારે ઉદ્ભવી કારમી પલ.
શારદી પૂણિમાએ મેં માનેલો મિલનોત્સવ;
વાટ જોતાં વહ્યા દિનો, માસો, વીત્યો અરે ભવ.
છોડવ્યાં સહુને કારાગારથી, માત્ર એકલા
આ શૃંગલિત આત્માને ભૂલી મહાલંત મોકળા.
ગાત્રો સીંચાય, ભીંજાતું આયુષ્ય વ્યર્થ અશ્રુએ,
અને બળું છું દાવાગ્નિ લાગ્યો જાણે રૂવેરૂવે. ૪૦
હંમે સૌન્દર્ય અંગોનું, હંખતી નહોતી વક્તા,
વક્ર અંગે મોકળા સૌ મથુરામાગ તો હતા.

હવે રૂપથી લાદેલી લગ્નમંડિ પુરમાજમા,
નખટપ્રણયિની મ્હોંએ બતાવું શું સમાજમાં ?
ક્યાંથી એ દિન સામેથી એને આવવું ત્યાં, અને
મારે જવું અકસ્માતે . . .

સરલા : તું ચે આ તરલા કને
અશ્રદ્ધાપાઠ પૂરા શું શીખી છે બેઠી ક્યારની ?
કૃષ્ણ ! આવો ! ન રહેવાતી કથા આ ઉપહાસની !

કૃષ્ણ : કૃષ્ણ ? ક્યાં છે અરે કૃષ્ણ ? તરલા, નિદતાં ચ જો
આવે કૃષ્ણ, આપણી તો નિદારૂપ સ્તુતિ હજો. ૫૦
અને શું તરલા, નિદા કરતી'તી ? કર તો ખરી,
ઠ્ઠાલી, નિદાનિમિત્તે ચે પ્રિયને સ્મર જો જરી.

સરલા : જવા દે !

તરલા : કે નહીં, એ તો વકતા તારી જે ગઈ
ગાત્રની શા પ્રભાવે, તે શોધતાં મેં કહ્યું કંઈ,
ગમ્યું ના બહુ તે આને.

કૃષ્ણ : મને તો ગમશે જ તે.
ભલે તું ખોટું કહ્યે, આ અંગો રહેશે જ છે જ તે.

તરલા : નથી કે કહ્યવાનું ચે, વાત છે આટલી જરી :
ખેલાં વકા હતી તું ને છે હવે રૂપસુંદરી.

સરલા : એમાં કહ્યું ચ શું તે કે કરે વડાઈ આવડી ?
કોણે તે કયું ?

કૃષ્ણ : તું કહે જો !

તરલા : જવા દે. પડશે લડી. ૬૦

સરલા : અમે તો સાંભળ્યું છે કે રાજમાર્ગે જતી હતી
ત્રિવકા કંસદાસી ને હાથમાં શોભતી હતી
સુગંધી લેપસામગ્રી; રોકીને માર્ગની વચે
ઊભા ગોપકિશોરો; ને મધ્યે રૂપરસે લચે
કુમાર કૃષ્ણ, બંને તે સામસામે થઈ રહ્યાં . . .

તરલા : એ લજ્જતભારથી વક્ર ગાત્ર સીધા થઈ ગયાં !

કુબ્જ : પછી ?

સરલા : થઈ અબાણી શું તું ચે પૂછે : ‘પછી ?’ સખી !
 પછી માગ્યું સ્મિતમુખે લેપન, શ્રેષ્ઠ ઓળખી.
 તેં કહ્યું, ‘કંસનું છે, છે રાજા અર્થે.’ ‘ન તે મળે
 અમોને ચારુવદને ?’ કૃષ્ણે પૂછ્યું જ તે પળે ૭૦
 તેં કહ્યું, ‘ભાગ્ય ક્યાંથી કે આ ભાલે...’ અર્ધશબ્દથી
 થંભી, તું આદરે લેપ, ઊંચીનીચી થતી મથી.
 પદાશદ્રુમશા ગ્રીષ્મે કૃષ્ણરામ સુઅચિત
 શોભે ત્યાં કેસર-મિશ્ર-ચંદને ચારુ અચિત.
 મથામણ હતી જોઈ અર્ચાસમયની તવ,
 આગે આવી મુખ સામે ઊભા તે ભાવનીરવ
 કૃષ્ણ, ને પગથી દાગી અંગૂઠો તુજ, અંગુલિ
 ચિબુકે રાખી ઊંચકી, ત્યાં ગાત્રગ્રંથિઓ ખુલી.
 વપુઃશ્રી શી ખીલી ઊઠી ! હતું જ મુખ તો મીઠું,
 રૂપ તે વિધુવદના, મથુરામાં ન’તું દીઠું. ૮૦

તરલા : શાન્ત છે કેમ તું દેવી ? મિથ્યાવચન સાંભળી ?
 હું કહું કેમ સખીને રૂપસંપત્તિ આ મળી ?
 પ્રિયસ્પર્શે...

કુબ્જ : શું બોલી ? હા, દિવ્યસ્પર્શે.

તરલા : અલૌકિક

પ્રણયાનુભવે તુટ્યું વક્ર અંગ તાણું ત્રિક.
 સ્પર્શતી અંગુલિ ભાલે આર્દ્ર ચંદન-આડશે,
 ચંદન પ્રેરતું કાંઈ અંગુલિથી નસેનસે.
 ને ન તું કૂલતાં થાકી, એમાં સૌ ગ્રંથિઓ હલી,
 ત્યાં એણે ચિબુકે સ્પર્શી પ્રગટાવી જ વીજળી.
 નમ્યો ઊંચકવા તે, ત્યાં પાંપણે પાંપણો મળી,
 અધરે અધર સ્પર્શ્યો, ભાલે ભાલ; ગઈ ગળી ૮૦

સવ વિદ્યુતિ ને સોહો રૂપલક્ષ્મી રહી મેહો.

આંગેો મસળીને જોવા લાગ્યા ગોવાળ સૌ અહા !

સરલા : લે, તું તો બધું ચે જાણે, વખાણે માત્ર કૃષ્ણ ના.

તરલા : કહું વળી બીજું, શેણે ગયા દોષ સખી તણા ?
પ્રિયદર્શે . . .

કુખ્જ : દર્શને હા અગાધ પ્રીતિના . . .

તરલા : ઢળી
ભોળી આ દગમાં તારી, ગૂઢાતિગૂઢ નિર્મળી
તેની દગ અને કહે જો સખી શું બન્યું ?

કુખ્જ : અદ્યપિ
સ્મરતાં દગ, એમાં સૌ સ્મૃતિ અન્ય જતી બપી.

તરલા : દષ્ટિમાં ઢળતાં દષ્ટિ મૂર્તિ ત્રિભંગ ઊતરી
ત્રિવક્ર અંગમાં, સામે પછી ટટાર તે જરી ૧૦૦
ઊભો, ત્યાં તે ત્રિવક્રનાં અંગે ત્રિભંગમૂર્તિએ
ટટાર થઈ ને કુખ્જ સરલા થઈ સ્ફુર્તિએ !

સરલા : જા ! કુખ્જની ય શું મારી જેમ હાંસી ઉડાવતી ?
માનતી ના સ્વયં કાંઈ તો ચે તર્ક લડાવતી !

કુખ્જ : ઉપહાસ જ છે ને આ ? મને ભીતિ હતી, સખી,
તું ય ના અન્યની જેમ કૃષ્ણને શકી ઝોળખી;
ને ના નિંદા કરી શકે.

તરલા : કહું સખી તને બહુ ?
ઉપેક્ષા જે કરે તેની હું તો નિંદા ય ના કરું.

સરલા : ઉપેક્ષા ?

તરલા : શું બીજું ?

સરલા : કહે જો, કુખ્જ ! શું તુજને કહું,
ન્યારે થૈ પ્રીતિવશ તે ઉત્તરીય હતું ગ્રહું ? ૧૧૦

કુબ્જ : ‘ચાલી મારે ઘરે’—હું કે સમજું કે શું ઉરચરી,
 તે પૂર્વે સ્નેહના શબ્દો પડ્યા મુખથી નીસરી.
 સુણીને કાંક લજ્જાથી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની બાજુએ
 અને ચોગમ વીંટાયા ગોપવૃન્દ ભણી જુએ
 ને બોલે, ‘તમ જેવાનો અમોને પુરમાં જરી
 અબાણ્યા પરગામીને આશરો એક સુંદરી.
 કાર્ય સિદ્ધ થયે તારે ત્યાં આવીશ અવશ્ય હું !’
 ને જતાં બેયું જે રીતે એ તો શી રીત હું કહું ?

તરલા : કાર્યસિદ્ધિ હજી શેષ ! કંસચાણુર તો ગયા,
 હજી કોણ સુભાળીના વાંકા છે જ ગ્રહો રહ્યા ? ૧૨૦

સરલા : વાંકાબોલી, થયા પૂરા હોત કંસ તણે કર,
 તો રાજ થાત તું ? હોશે કરતા શું ય દુષ્કર ?

કુબ્જ : ભલે ન મળવાવેળા આવે, અંખીશ હું અહીં
 આયુષ્યભર, રે ! એનો વાળ વાંકો થશે નહીં.

સરલા : આવી આશિષથી તો તે દિને રક્ષા થઈ હશે,
 ઉપાય બચવાનો ના હતો તે દિવસે કશે.

તરલા : હાય રે છે ય કેલું તો ભેર ! હાથઅપાટથી
 ઘોળીતું શિર છેલું ને ભાંગ્યું ધનુષ્ય હાથથી,
 બાણે શું શેરડીસાંઠો. ઘેરીને દ્વારતોરણે
 ગાંડો કુવલયાપીડ હસ્તી દોડ્યો પૂઠે અને ૧૩૦
 લાગ્યો ધુમાવવા ચારોમેર શૂંઠ, થતું ત્યહાં
 બાણે અજગરે વીંટી લીધો-લીધો કુમાર હા !
 આલવા બચ ત્યાં તો તે સરે અપળતાભર્યો,
 ઓ આલ્યો-થતું ત્યાં હાથીપગ વચ્ચે થઈ સર્યો.
 વંકવોળામણા માર્ગે ધૂમી ખૂળ ધુમાવિયો
 હાથીને, થકવી પોતે પડ્યો થાકી, ઉગામિયો
 ડોક ડાબે નમાવીને ગળે ગર્જત ભીષણ
 અદ્રિશુંગે ખીજલેખાશે દંતૂશળ દક્ષિણ.

પરોવી હમણા લેશ ક્ષણમાં, વીવતો ઘેરો

પાતાળકાંતો જો જો જૂક્યો ચે, અહ ત્યાં જરા ૧૪૦
જસી જઈ, હસે ઊભો કુમાર; ગજ ત્યાં પડ્યો
રોપાઈ પૃથ્વીમાં; ખેંચ્યો ત્યાં, દંતૂશળ ઊખડ્યો.
ઢળ્યો નિશ્ચેષ્ટ હસ્તી ને તે દંતૂશળથી જ હા
મહાવત અને હાથી ટીપો, સ્કંધે મૂકી મહા
આશ્ચર્યકર તે શસ્ત્ર પેઠો એ રંગમંદિરે.

કુખ્જા : જોયો'તો મેં ય ને!

સરલા : તુંથી સરલા! છે ન કોઈ રે
કૃષ્ણાનુરાગિણી મોટી.

તરલા : રંગસ્થાને પ્રવેશતાં
યુદ્ધ ચાણુરથી જામ્યું, વર્ષા પ્રહારની થતાં,
જેમતેમ ખમે ખાળ. સંક્ષુબ્ધ પ્રેક્ષકો થયાં.

કુખ્જા : હજી મારે ન અંગે એ મારનાં લાંછનો ગયાં. ૧૫૦

તરલા : પછી તો બધું જાણે તું શું બન્યું તે. પરંતુ ના
મને તે સમજતું કે જેને એ તુચ્છ જંતુના
દેહ પેઠે, મસળતાં લાગી ના વાર કંસ કે
મલ્લ ચાણુરને: ઊંચે ઉછાળી ધ્રોળી ત્રાટકે
નીચે ચાણુર પટક્યો, તડિત્ત્વર જઈ ધપો
મંચે, કેશથી આલીને કંસને ફગવી, કપિ-
છલંગે ફૂદી, કંઠેથી પ્રાણ તત્કાળ નિર્ગમ્યો
જેણે, જેને નગરનો વૃષ્ણિસંઘ પગે નમ્યો,
તે-હા!-તે વીરને શેની ભીતિ, સંદેહ, વાર વા
આવતાં અહિયાં દીધું પ્રીતિવચન પાળવા ? ૧૬૦

સરલા : કૃષ્ણવિદ્વેષિણી!

તરલા : શું?

સરલા : તે-? દોડી આવે ગમારશો ?
દેખ તો અહિયાં એને આવવા અધિકાર શો ?

કુખ્જા : પ્રીતિ.

તરલા : વચન.

સરલા : તો યે કેં સુસંસ્કૃત થવું ઘટે.
સાંભળ્યું હતું કે વિદ્યાકાજે સિપ્રાનદીતટે
જઈ ઉજ્જયિની સેવ્યા સાંદીપનિમુનિ અને...

તરલા : આગ્યો યે!

સરલા : આવશે, ને, તો અહીં પ્રિય સખી કને!

તરલા : અરે નગરમાં આખા ઓ ઘૂમે રાત ને દિન,
કુખ્જા જરી જુએને તો ભૂલી જાય જ તે વિષુ
નકામું હિજરાવાનું આવું!

કુખ્જા : જો! વાગી વાંસળી!

સરલા : હવે થશે શું? ફટકયું ચિત્ત પાછું! અરે ઢળી ૧૭૦
ધરા પર, અને રાખી શ્રવણા પાસ બે કર
અસુણાયા સુણી રહી અનાહત કંઈ સ્વર.
કૃષ્ણ છે અહીં, છે એને સમાચાર જ એ ઘણા.
નકામી તરલા તું યે જગવે સૌ વિટંબણા.

તરલા : કેંક તો વાત કરવી!

સરલા : જો જાગી!

કુખ્જા : વાગી વાંસળી.

જમુનાતીર ઉભયે છલકાવી રહ્યા છલી
સુરો, તરુ પરે, શાખા પ્રશાખા પર, નર્તતા
પત્રેપત્રે, અદ્રિશુંગે લાસ્યમાં સહુ વર્તતા.
ચંદ્રના ચારુચપલ કિરણેકિરણે હસે
વેણુનાદો, જિભરાઈ સર્વત્ર ઉર આ ડસે. ૧૮૦
ધન્ય ગોપાંગનાઓ તે, જે આ નાદ સહી શકે
અને વિયોગમાં યે જે અહૈયાહીન રૂઢે ટકે.

તરલા : બસ એ ગોપીઓ કાજે, કહે છે, હૃત ગોકુલે

કુખ્જા [૮૧

મોકલ્યો સંતવનાનો લે સંદેશો; આ વિનામૂલે
મળ્યું કુળનું હૈયું જે, ગણના માત્ર તેની ના.

કુળ : સંદેશાને શું કરે? સૌ શે જીવે કૃષ્ણના વિના?
બીજાનું તો અરે ઠીક ! જીવે તે શે રસેશ્વરી...

તરલા : રાધા ?

સરલા : કૃષ્ણ ?

કુળ : કૃષ્ણ !

સરલા : રાધા.

કુળ : સખી, છે વાત તો ખરી
તારી, શેણે ટકે કૃષ્ણે જો રાધાઉર હોય ના ?
રાધાકૃષ્ણ ટકે બંને આધારે એકમેકના. ૧૮૦
અરે એ કેવી તો રાધા !

તરલા : તને બાધા !

કુળ : ન તું અરે
બોલ એવું. કેવું જો આ હુંથી રાધા થવાય રે !

તરલા : તો તો, છો ના મળે પોતે, સંદેશો તો મળ્યો હતો !
ને ન હોત દશા આવી, ગોવાળોને રૂડી ગતે
વખાણવાની !

સરલા : નથી તે ભાગ્યમાં તવ.

કુળ : સુંદરી

એકલીએકલી આજે આ વસન્તવિભાવરી
વિષે કદમ્બ વૃક્ષોની છાંયામાં ખડાવરી હશે
ભ્રમંતી શોધતી તે જે નેત્રની કીકીમાં વસે.
તરે સ્વપ્નતરંગોમાં રહેલારા લેતી, ક્યાંક તો
નમાવી ડાળ, બાલીને બિલે સંકોરી હાંકતો ૨૦૦
હૈયાપાલવ, ને જુએ એકીટશ નદીતટ
સામો, ને સાંધતો બંને તટને કૌમુદીપટ !

કે આવે, હમણાં આવે ! પરંતુ માત્ર ઊછળે
જમુનાજળના કૃષ્ણ તરંગો, ઊછળી ઢળે;
રસશુભ્ર ઉરે શ્યામ વિરહોર્મિ તણું કુલ
યથા તુમુલ હિલ્લોલે ચડી સરતું વ્યાકુલ.

સરલા : તું ચ રાધામય જની !

કુખ્જ : રાધા કૃષ્ણમયી !

તરલા : હવે
છોકશો ઘેલછા ? હું તો આ ચાલી ! છો સખી લવે,
ચાલ તું સરલા !

[નય છે.]

સરલા : આવી !

કુખ્જ : એક એ રટણા હશે,
ને ન કૃષ્ણ વિના ઠાતું ઠામ ક્યાંય હશે કરશે. ૨૧૦
યમુનાજલકલ્લોલે આણુએ આણુ પૃથ્વીને,
વાયુની લહરેલહરે કિરણે શીતરશ્મિને.
ને શરીરે રૂવેરૂવે પ્રતીતિ પ્રિયની થતાં,
પ્રેમમૂર્તિ પર નેત્રો નિમીલિત વિરામતાં;
સ્નિગ્ધ ઊછળતા હૈયે હાથ એક રહી ગયો
અને હેરી રહી ઊડું કે કેવું આખી તે રહ્યો
હૈયાની ગોરસીમાંથી ! . . .

સરલા : હવે ચે જો ન આવશે,
તો કૃષ્ણ તે કૃષ્ણ શેના ?—ચિત્ત જેનું સદા લસે
માનવીકરના રાધારસે.

કુખ્જ : કૃષ્ણ ! પ્રિયંવદ,
એજો આ ઉરમાં શાને રેલાવી રસસંપદ ? ૨૨૦
દીર્ઘ નિઃશ્વાસશા માસ ગયા આ, રે ન સ્પર્શશે
ઝાળ એની તને લેશ. જીરવીશ, ભલે હશે
વર્ષો જીરવવાની તે ! જો ! જો ! જો ! વાગી વાંસળી !
[મૂર્છા પામે છે.]

સરલા : અંતે આ ? કૃષ્ણ, રે ! આવો !

[કૃષ્ણવેશમાં ઝારી સાથે તરલા પ્રવેશે છે.]

તરલા :

સખી મૂર્છિત શું ઢળી ?

સરલા : તરલા, વળી છે શું આ ?

તરલા :

મુખે સિંચ સખી ! જલ,
લાવી'તી ઝારી હું તારે કાળે, આજ રચી છલ
હું તું બની કૃષ્ણરાધા, દર્શને સખી ને રીઝે,
ઘડી રીઝવીએ. ને, ને નળી, દેખી રખે ખીને.
આવ, ઊભ કને મારી જળઝારી લઈ.

[બંને રાધાકૃષ્ણવેશે ઊભાં રહે છે. કુષ્મ-
ની આંખ ખૂલે છે, ત્યાં કૃષ્ણ પ્રવેશે છે.]

કૃષ્ણ :

પ્રિયે,

આજ છું અતિથિ.

કુષ્મ :

કૃષ્ણ !

[ઊભી થઈ હાથ ઝાલે છે.]

પહેલું વંદલું નેમએ ૨૩૦

રસસ્વરૂપ આ રાધાપદે ! ચાલો !

[કુષ્મ નમન કરવા નત્ય છે ત્યાં તરલા-
સરલા બાજુ ખસી જઈ કૃષ્ણને નમે છે.]

કૃષ્ણ :

ચલો !

[બંને અંદરના ખંડમાં નત્ય છે.]

સરલા :

સખી,

હવે છોડીશ ના વેશ.

તરલા :

સ્ત્રી રૂહેવામાં જ ઓળખી
રતિ મેં આજ, ને રાધા થવાની બલિહારી છે.

[ઉદ્ધવ પ્રવેશે છે. એમની આંખોએ શુક છે.]

ઉદ્ધવ :

રાધાકૃષ્ણ ! અહીં યે તે બંને કુંજવિહારી છે !

શુક :

રાધા ! રાધાકૃષ્ણ ! કૃષ્ણ !

૮૪] પ્રાચીના

સરલા : બેસો !

તરલા : ગૃહમયૂરની

વાસયષ્ટિ પછે, બેસો શુક ત્યાં !

ઉદ્ધવ : કુંજ દ્વરની

યમુનાતટની પેલે પાર, ત્યાં તમ બેસણાં
બંસીવટની શાખાએ; આજે અહીં સુવર્ણનાં
આસને !

શુક : ભૂતલે જ્યાં જ્યાં જઈએ જોઈએ તહીં,
મૂર્તિ ત્રિભંગ તે રાધા સહ દષ્ટે તરી રહી. ૨૪૦
જય હો !

ઉદ્ધવ : શુક, શું બીજું તમારે દેખવું ચ છે ?
અને મુખે પ્રિયનામ વિના શું બોલવું ચ છે ?
કુળ્લનિવાસ છે આ તો !

શુક : ભલેને ! સ્નેહસ્પંદને
વ્યાપી છે મૂર્તિ તે વ્હાલી આણુએ આણુ વિશ્વને.

તરલા : હા. આ રાધા જ છે મારી પડખે, આવી દેખવા
કુળ્લને રીઝવું કેવો હું તે.
[સરલા એનું હાથથી મોં દબાવે છે.]

સરલા : છોડ !

શુક : ઉવેખવા
રાધાને શક્તિ છે કેની ? કૃષ્ણની ? કૃષ્ણ તો મળે
સર્વત્ર માત્ર રાધાને.

ઉદ્ધવ : ભક્તિ એમ નહીં ચળે
શુકની, કૃષ્ણલીલાના સાક્ષી છે, રસરાસનાં
દર્શને મત્ત છે. વાક્યો તમારાં ઉપહાસનાં ૨૫૦
વ્યર્થ છે એમની પાસે. વૃંદાવનનિકુંજમાં
જે વેણુનાદ ઢાળાયો, સીંચાયો સુમધુજમાં,

કુળ્લ [૮૫]

કુંજે ઊભી કદમ્બના દ્રુમ તળે વાઈ પછી વાંસળી,
ગોળે ગોપી તાણું સુણી પલકમાં હા ધૈર્ય આલ્યું ગળી.
કૂટયા કણું શું રોમરોમ, વિરહે છાતી ઉઠી છે છળી,
દોડી સૌ સરિતાશી તે રસનિધિ શા કૃષ્ણ પાયે ઢળી.

‘નન્યો! રે, ન ઘટેજ આવું તમને! હૈયે સદા રૂડેશ હું!’
‘ક્યાં નૈએ? અળગાં ન નાથ કરશે!’ ત્યાં તો અરે શું કહું?
પોતે લુપ્ત થયા. કશી ટળવળે ગોપાંગના વિહ્વલ,
ના આલ્યું કંઈ આખરે પ્રગટ તે ત્યારે થયા વિકૃલ. ૨૮૦

કુંજે રાસ રચ્યો, દિસે હરિ અહો પ્રત્યેક ગોપી કને
ઝૂમે કેડ, સ્પૃશે કરેકર, હસે ઠમકારથી પાયને.
ડોલે કુંડલ, નર્તતી ભ્રમર, ને છલકાય હૈયાસવ,
ધૂમે સૂર્યશશી લઈ અપટમાં!—એ વિશ્વરાસોત્સવ.

કૃષ્ણ : ઉત્તરીય હવે છોડો! [કૃષ્ણ-કુબ્જ બહાર આવે છે.]

કુબ્જ : નાથ!

કૃષ્ણ : માગો પ્રિયે વર!

કુબ્જ : પ્રેમસિંધુ, દિનો કેંક વસો આ પદ્મલે સ્થિર.

કૃષ્ણ : તથાસ્તુ!... શુકલ ચાલો! ચલો ઉદ્ધવ!

તરલા : } શું? જશો?
સરલા : }

જય હો!

શુક : } જય!
ઉદ્ધવ : }

સરલા : રટશું ગીત, પ્રત્યક્ષ ત્યાં થશે?

શુક : } થશું ને!
ઉદ્ધવ : } [ત્રણે જય છે.]

તરલા : સખી, તું અંતે રહી કુબ્જ જ! ભીતર
હૈયાની, પ્રિય ના વાંછ્યો; માગ્યો તે ભૂંડી! ઊપર. ૨૯૦

કુબ્જ [૮૭

કુબ્જ : સુધરા ક્ષણમાં જ તું! કૃષ્ણ મોઝ?

તરલા : સખી, અને
કૃષ્ણ પામી છતાં શું એ રહ્યું ભણ્યું અરે તને?

કુબ્જ : નથી રાધા હું. છું કુબ્જ; ને રહીશ હું છું જ તે.
વક આ હૃદયે મૂર્તિ ત્રિલંગ પ્રિયની ય તે
રહેશે સમાઈ સુખથી! કહે જો કદી તે બને
હૈયાલીતરથી રહેજે ખસી પ્રિય શકે? અને...

સરલા : માગવાનું મળ્યું તો ના શાને પૂરું જ માગવું?

કુબ્જ : નથી રાધા હું. મારે તો ઉઘાડી આંખ નાગવું
અહીં અકેલ પૂરાઈ! રાધા તો, ચારુહાસિની!
મનોવિહારમાં ઘૂમે રસે વિશ્વવિલાસિની.

૩૦૦

ટિપ્પણ

કર્ણ-કૃષ્ણ : [નાતાલ ૧૯૩૯, નાતાલ ૧૯૪૦.]

પૃ. ૧-૧૨

૧ સૂર્ય કર્ણનો જન્મદાતા છે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું. ૧૯ કુરુગંગલ-
 ઇન્દ્રપ્રસ્થ ફરતા પ્રદેશનું નામ. ૨૧ મહારાજ-કર્ણને અભિપ્રેત છે દુર્યોધન,
 પણ કૃષ્ણ વાત બીજી પાટે ચડાવી દે છે, કર્ણ જ આર્યાવર્તનો 'મહારાજ'
 થવા યોગ્ય છે એ નવી વાત રજૂ કરીને. ૫૧ સહોદરો-કેમકે કર્ણ અને યુધિ-
 ષ્ઠિરાદિ એક ઉદરના છે. ૫૨-૫૩ તેમ છતાં કર્ણને સમજાવવામાં નિષ્કળ
 નીવડ્યા પછી છેલ્લા દાવ રૂપે કુંતીને મુખે પણ એ કથા કર્ણ સમક્ષ કહેવાઈ
 છે જ, કહો કે કૃષ્ણે કહેવરાવી છે. ૬૦-૧૦૩ નાનપણમાં કૌરવપાંડવ કુમારો-
 ની કૃપાચાર્ય પરીક્ષા લેતા હતા ત્યારે કર્ણે અર્જુનને આજ્ઞાન આપ્યું હતું.
 રાજાનો પુત્ર જેવા તેવા જોડે લડે નહિ માટે તારાં માતૃપિતા કયા રાજવંશનાં
 છે તે કહે એમ કૃપાચાર્યે કર્ણને પૂછ્યું. એ સાંભળતાં પ્રેક્ષકમંડપમાં સ્ત્રી-
 વૃંદમાં બેઠેલી કુંતી મૂર્છા પામે છે, કેમકે કર્ણને વેડવા પડતા અપમાનને માટે
 પોતે જવાબદાર છે-અને તેમ છતાં આ ઘડીએ એને એ અપમાનમાંથી
 પોતે બચાવી શકતી નથી. એની મૂર્છા હટે છે ત્યાં સુધીમાં તો દુર્યોધને રંગમંચ
 ઉપર જ કર્ણનો તાત્કાલિક અભિષેક કરી એને અંગદેશના રાજા તરીકે
 વધાવ્યો છે. કુંતી એથી પરમ પ્રસન્નતા પામે છે. મહાભારતના આવા વર્ણન-
 ને અહીં એ રીતે ઘટાવ્યું છે કે આજે કુંતી પોતાની જનેતા છે એ વાતનો
 ઘટસ્ફોટ થતાં કર્ણના મનમાં નાનપણના પેલા પ્રસંગે થયેલું કુંતીનું દર્શન-
 વાત્સલ્યવર્ષતી દષ્ટિનો થયેલો અનુભવ-પૂરી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે. સાગીતી
 આજે મળે છે પણ આ રહસ્યનો આણસારો એને એ વખતથી જ જાણે કે
 મળી ચૂક્યો હતો. ૧૦૬ વિધિદત્ત-નસીબે આપેલું, નસીબ પામે માગેલું નહિ.
 ૧૦૭ પત્થર, વિધિરૂપી. ૧૩૩-૧૪૨ સભામાં પાંડવોની સમક્ષ નિરાધાર
 દ્રૌપદીને તપેલા તેલ જેવાં વચનો કર્ણે કહ્યાં હતાં: 'હે યાત્રસેનિ ! તારા પતિ-
 ઓ તો ગયા. હવે નવો પતિ તું પસંદ કર.' એ સાંભળી શાંતચિત્ત યુધિષ્ઠિર-
 ને પણ રોષ ચઢતો હતો, પણ ત્યાં કર્ણના પાયયુગ્મ ઉપર એમની નજર
 જતાં એ શમી જતો હતો. કર્ણના પગ દેવા તો કુંતીના પગ જેવા જ ગરોળર
 હતા! -આ વાત વનવાસમાં યુધિષ્ઠિરે પોતાને કહેલી એમ કૃષ્ણ પાસે અહીં
 કહેવડાવ્યું છે. મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરનું આવું કથન યુદ્ધ અંતે 'કર્ણને પણ

ટિપ્પણ [૮૯

જલાંજલિ અર્પો' એમ કહી કુંતી વાત જાહેર કરે છે તે પ્રસંગે છે. ૧૪૩-૧૪૭ પાંચ પતિને વરી તો પણ આયુષ્યભર એ અનાથ રહી. એનું એ સૌભાગ્ય, પાંચ પતિને પામી માટે પંચવિધ, અને તેથી તો પ્રશસ્ત્ય-ખાસ વખાણવા લાયક સૌભાગ્ય, છે એ ઊંચા કુળની (અભિન્નત) દીકરી ભોગવતી. કર્ણ આ બધું સ્વયંવરમાં થયેલા પોતાના માનભંગના આવેશ હેઠળ સહેજ કર-ડાકીમાં બોલે છે. તેથી કૃષ્ણને 'કિરીટિસખા', અર્જુનને 'દ્રૌપદીજિત'ને 'અભિન્નત'-'સુન્નત' કહે છે. ૧૫૪ કાલકૂટ-હળાહળ. ૧૫૫ પેય-પીણું. ૧૮૮ શરશા-ખાણો જેવા. ૧૯૦ બીજાને-બીજા આણને. ૧૯૯ દુર્ગોધનને ભીષ્મ કૌરવ-સેનાનો ખ્યાલ આપે છે તેમાં ઘણાને મહારથી, અતિરથી, રથી એ રીતે ઓળખાવે છે ને છેવટે રાજા નામ પાડીને પૂછે છે ત્યારે જ કર્ણનો અને તે પણ 'અર્ધરથ' તરીકે પરિચય આપે છે, -એ અપમાનનું સૂચન. ૨૦૧-૨૦૨ ઘોષયાત્રા પ્રસંગે-પાંડવો વનવાસમાં હતા તેવામાં ચિત્રરથ નામના ગંધર્વ આગળ કૌરવોનું ચાલતું નથી અને છેવટે અર્જુન તેમની વહારે ધાય છે ત્યારે એ સૌ બચે છે. 'એ પ્રસંગે કર્ણ તું ક્યાં ગયો હતો?'-એવાં એવાં મર્મવચનો વિરાટનગરના ઝાંપા આગળ વનવાસને અંતે કૌરવોને બૃહન્નલા-સારથિ રૂપે અર્જુનને પોતાના બાહુબળનો સ્વાદ ચખાડ્યો ત્યારે એની પર ઓવારી જતા અને કર્ણનો તેજેવધ કરતા કૃપાચાર્યાદિ ઉચ્ચારી રહે છે. ૨૧૯-૨૩૦ કર્ણ કહે છે કે પોતાના કુજન્મને કારણે જ ભીષ્મ એનું ડગલે ને પગલે અપમાન કરતા રહ્યા છે, એટલે એમનું મોં બંધ કરવા પાંડવોમાં ભળી જવું એ કરતાં કૌરવોની પડખે રહીને ભીષ્મ કરતાં પણ વધારે મદદરૂપ થઈ પડવું એ વધારે સારો જવાબ તો છે. ૨૩૪ પૈતૃક-બાપુકો. ૨૬૨-૨૬૪ અને પંક્તિ ૨૩૩ આ આખી કૃતિના નિષ્કર્ષ જેવી. ૨૭૪ ધર્મવિત્-ધર્મને જાણવાવાળા.

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત : [૯ થી ૧૪ સપ્ટે ૦ ૧૯૪૨.]

પૃ. ૧૩-૨૪

૧ સૂત-સારથિ. સૂતસોડો, બ્રાહ્મણ માતા અને ક્ષત્રિય પિતાની પ્રજા, સારથિ અને બંદિ (ભાટ)નો ધંધો કરતા. આપણા સૂતને હવે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મરાતાં યુદ્ધની કથા કરવાનું જ રહે છે. દશ્યમાં આગળ ન્યાં ન્યાં મૂક કાર્ય (silent action) આવે છે ત્યાં ત્યાં તેનું વર્ણન સૂત આપતો રહે છે. (મંદાકાન્તા શ્લોકોમાં.) ૨ તારક-૧ તારો, ૨ કીકી. ડોટિ-૧ કરોડ, ૨ છેડો. ૪ નિયતિ-વિધિ (Destiny). ૫ સરત-પ્રાણી. ૧૦ ધરાન્તરથી-પૃથ્વીમાંથી. ૧૬ વિશ્રંભ-

ઊંડો નિઃશ્વાસ. ૨૦ ગુહાશય-ગુહાશયી આશય (પાત્ર સરખાવો જલાશય.)
 ૨૩ વાજ-ઘોડા. ૨૪ રાજ-હાર. ૩૦ મૃત્યુની જીભ જેવી તલવાર હાથમાં
 ધારણ કરીને. ૩૮ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણનો વધ કરેલો. ૪૨ વીરને યોગ્ય મૃત્યુ તો
 શસ્ત્રથી હોય. ૪૩ અંત્ય-છેવટની. ૪૬ શસ્ત્રયજ્ઞ, યુદ્ધશ્પી. ૪૭ રક્ષિત-૧
 કિરણ, ૨ દોર. ૪૮ યુદ્ધમાં જેનું મન દુઝાલી ન શકાય એવું તેજસ્વી તેમજ
 સાથે સાથે શાન્તસ્વરથ છે. ૪૯ અમોઘ-નિષ્ફળ નહિ એવો. ૫૨ અક્ષૌહિણી-
 ૨૧૮૭૦ હાથી, તેટલાજ રથ, ૬૫૬૧૦ સવાર અને ૧૦૯૩૫૦ પાખા, એટલી
 સેના. ૫૯ કૌરવોના તો ઘણા સેનાપતિઓ પોદયા હતા-ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ,
 શલ્ય, દુર્યોધન. બ્યારે પાંડવોના સેનાપતિ મરાયો ન હતો, તે સેનાને વિજય-
 ના શિખરે સ્થાપી પછી પોતે ઢળી પડ્યો. ૬૨ શીર્ષ-ધ્વંસચેલાં. ૬૩ શવાંશો
 -શળોના ટુકડાઓ. કીર્ણ-વેરાયેલ. ૬૫ ન્યાય-ન્યાયપૂર્વકની. અશ્વત્થામાએ
 તો મોહથી અંધ થઈને આખી પણ યુદ્ધિષ્ઠિર એમની ટેવ પ્રમાણે પોતાપૂરતી તો
 એ શિક્ષાને ન્યાય-ન્યાયની ગણે છે. પોતે ગુરુનો અને સામા આખા પક્ષનો
 નાશ થવા જ દાઘો હતો ને? ૬૭ ચૌર્મે-ચોરીથી. ૭૬ પાંચાલવંશી-
 પાંચાલોનું ઘન, સેનાશ્પી. ૮૧ મહાત્મા-મોંઘી. ૮૮ અજસ-સતત, ચાલુ.
 ૮૯ કર્ણધાર-સુકાની. ૯૬ મરેલા દ્રૌપદીપુત્રો રાજાને જોવા ન પડે એથી તો
 સારથિ પંક્તિ ૬૨-૩માં આગળ નજવા, અને હવે આગળ ચાલવા કહે છે. ૧૦૩
 અધૃષ્ય-જેનો સામનો ન થઈ શકે તેવા. ૧૦૭ વિવત્સા-અચ્ચાવગરની. માધ્વી-
 મીઠી. ૧૦૮ પાંધવ-સગાં. ૧૧૨ માનમંડના-માન (મગર) જેનું મંડન (અલં-
 કાર, શોભા) છે એવી. ૧૧૫ દ્રૌણિ-દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા. ૧૧૬ માતુલ-મામા,
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. ૧૨૧ અશ્વત્થામાનું લક્ષ્ય તો પાંચ પાંડવોનાં માથાં ઉતારવાનું હતું.
 ૧૨૪ તલવાર કાંપતી તેના તેજમાં જોયું. ૧૩૦ અમેય-ન માખી શકાય એવો.
 ૧૪૪ દ્રોણાયનિ-દ્રોણપુત્ર. ૧૪૫ શતચંદ્ર-સો ચાંદા વાળું. ૧૫૧ સ્પંદતી-
 હાંફતી. ૧૫૩-૪ તલવાર શ્પી જ્યોતિશિખામાં વીરો પતંગ પેડે પડતા હતા,
 એ આકર્ષણમાં પોતાનો ઘાત છે એમ સમજ્યા વગરજ. ૧૬૦ પગે ઉડાડેલી
 ધૂળને લીધે એવડી અંધકારવાળી. ૧૬૫-૮ સરખાવો કાલરાત્રિનું વર્ણન કાવ્યા-
 રંભે, અંતનો ઉલ્લેખ પણ. ૧૭૪ સુકાર્તિ-શ્રુતકાર્તિ મૂળમાં નામ છે. ૧૮૦ કૃષ્ણા
 -દ્રૌપદી. ૨૦૫-૮ મોટાભાઈ તારા ગાંડીવ વિષે ઘસાતું બોલ્યા ત્યારે ઉગ્ર થઈ
 તે એમનું જે આપમાન કર્યું હતું, તે આજે આપણ સૌને માથે બિતર્યું. પછી
 ભલે તું શાર્દૂલ-ધનુષ્ય-તો ગર્વ રાખે. ૨૦૯-૧૪ હે વસુદેવના પુત્ર, સૌ હારી
 બેઠેલી એવી હું તમને પૂછું છું કે વસુદેવની બેનના દીકરાઓનું રાજ્ય મારા દીકરા
 કરતાં તમારી બેન સુભદ્રાના પૌત્ર પાસે જાય એવા તમે ખ્યાલ રાખ્યો કે? ૨૧૪

ન'વશિષ્ઠીગાંધારી by સ્વ. ગો. સમવાર્તાનું વીરણ, કાંકડગાંધારી. ૧૮૭૭ મિયાં તન-
વાળવું તે, શમન. ૨૨૫ બહુ બોલવું એ ભીમનું કામ નથી. ૨૨૭ ભમે અર્જુન
દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરતો. ૨૩૭ પ્રયુદ્ધ-અગેલા. ૨૪૦ મૂર્તિ-દુર્યોધને કુસ્તીની તા-
લીમ માટે ભીમની લોહાની મૂર્તિ કરાવેલી તે શિગિરમાં જ હતી. ૨૪૧ સુતરનેહી
-દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો માટે મમતાવાળા. ૨૪૪ કુંતી ગાંધારીને વડીલ જ ગણતી.
૨૪૫ પ્રેમ્ય-જેની પાસે ટાંપાંટૈયાં કરાવી શકાય એવી. ૨૫૩ દીર્ઘદષ્ટિ: ગાંધારી
આંખે પાટા રાખતાં. પણ સતીત્વના બળે એમની દષ્ટિ ઘણી દૂરગામિની છે.
દ્રૌપદીનાં કંકણ સાખૂત રાખવા એમણે રોપ વાળી લીધો ને પ્રેમ વર્ષાન્યો.
૨૫૯ માદ્રિના મૃત્યુ પછી કુંતી માદ્રિપુત્રોની પહેલી સંભાળ લેતી. ૨૬૦ હેજ
-હેત. ૨૬૪ ત્વચ-ચામડી. ૨૬૮ જાણું-કલ્પનાથી, સહાનુભૂતિથી, એ અર્થ
ઉપલક્ષણે છે. પણ વસ્તુતઃ એ જાણે છેજ, કર્ણના મૃત્યુથી. ૨૭૨ બે ચીંધશો:
તમે લોકો, કેમકે હવે અમે પાંડવોના ઓશિયાળાં બન્યાં. પાછળથી ભીમના
દુર્વતનને કારણે વૃદ્ધ રાજરાણી મહેલ છોડી વનવાસી બને પણ છે. ૨૭૩ નેત્ર-
નેત્રમાં. ૩૦૧ એક હાથે-ભીમ એકલાએ સોએ સો કૌરવોને માર્યા હતા. ૩૦૬
વિશ્વવ્રતે-વિશ્વના ઇતિહાસમાં આશ્ચર્યઘટના ૩૫ છે કે- ૩૦૭ પેલા બંનેને
તો કુંતીના ઉદ્દગારમાં માત્ર એટલું જ દેખાયું હશે કે એક પાંડવને હાથે એના
ભાઈએ કૌરવો મરાયા એ ઉપર એ દુઃખી થાય છે. પણ એ ઉદ્દગારમાં અર્જુનને
હાથે કર્ણ મરાયાનું દુઃખ પણ લપાયેલું છે. અને કર્ણ અર્જુન તો ભાઈ જ નહિ,
સહોદર, એકપેટના. ૩૦૮-૯ ગાંધારીદ્રૌપદી મૂર્છા પામે છે. મૂર્છા પામવી તો
રહી, એ આંસુ પણ કુંતી તો પ્રગટપણે સારી શકે નહિ એવું ગોચ્ય એનું દુઃખ
છે. ૩૦૮ ભૂ-પૃથ્વીને. ૩૧૦ દાહો-દહાવા.

ગાંધારી : [૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨ : ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૪૩.]

પૃ. ૨૫-૩૬

૪ અમોઘદર્શન-જેનું દેખવું નિષ્ક્રમ નથી તેવું. ૫ સ્મરણમાં રાખવાનું કે
કલિયુગની શરૂઆત આ સમયથી છે. તેથી, સત્યનો અસ્ત અને તે પહે-
લાનું એનું છેલ્લું તેજ. ૮-૯ પરણ્યા પછી ગાંધારી આંખે પાટા રાખતાં.
૧૧ દિશાન્તરાલે-દિશાઓની વચાળમાં, ૧૨ અવાજે-મૃત વીરોની પત્ની-
ઓના રુદનઉદ્દગાર. ૧૬ શાલ-તે નામનું ઝાડ. ૧૮ પ્રતારણા-છેતરપીંડી.
૧૯ રણંગણ-રણમેદાનમાં. ૨૪ શોધાય-શુદ્ધ થાય, સુધારાય. ૩૩ મદંગ-
મારે અંગે. ૩૫ વડને માથે ચંદ્ર જાણે શોભતો હોય એમ. ૩૯ કુંચિતા-સંકો-

ડાતી. ૪૦ કામ્બોજનાં આસ્તરણે-કામ્બોજ દેશના જિજ્ઞાસા, શેતરંજીઓ,
 ઉપર. ૪૨ શવાકીર્ણ-શબ જ્યાં વેરાયેલાં છે. ૪૬ અંગના-સ્રી. ૫૧
 સ્તુપા-પુત્રવધૂ. ૫૭ ક્ષતે ક્ષાર-ધા ઉપર લૂણ. ૬૦ દુર્યોધનની પત્નીનો વિલાપ.
 છંદઃ માપ-રનરય. રથોદ્ધતાને છેડે એક ગુરુ વધુ હોય તો આવેા નવા જ
 શોકવાહી લયવાળો છંદ મળે. ૬૩ અન્યઃ ગદા. ૬૭-૮ પહેલાં હું ત્રીજણો
 નાખતી, આજે ગોધ વગેરે પંખી. ૭૧ તમે પિતા, લક્ષ્મણપુત્ર પાછળ
 ગયા, તો તમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે શું કરવું તેનો વિચાર કર્યો? ૭૫-૮૦
 ગાંધારીની ક્ષણિક મૂર્છા. ૭૮ જુગટામાં દ્રૌપદીને ગુલામી મળી હતી, આ
 યુદ્ધના જુગટામાં મને મળી. ૮૦ સાથળ ઉપર ધા કરવેા એની ગદાયુદ્ધમાં
 મનાઈ છે. ૮૮ ગાંધારીએ ધર્મભાવ ઉપર સ્થિર રહી જયસ્રોત્રી પુત્રને જ્યાં
 ધર્મ ત્યાં જય એમ કહેલું, પણ એથી જ્યાં જય ત્યાં ધર્મ એવો પોતાનો મત
 હરગીજ ન હતો. ૯૨ આત્મીયને-પોતાનાંને. ૧૦૮ હુંચન-એવાવું. ૧૧૩
 અંગરાજ-કર્ણ. ૧૨૩ કુંતીનું ધ્યાન 'કર્ણમાતા' (રાધા) પ્રત્યે ખેંચે છે!
 આગળ ૧૩૬માં પણ. ૧૩૨ ઉપરે-ખારાપાટમાં. ૧૩૩ કૃતવિદ્ય-જેણેવિદ્યા
 સાધી છે. ૧૩૪ જગતી-દુનિયા. ૧૩૭ કુંતીને ઠેશથી લથડ્યાનું કૃષ્ણ સૂચવે
 છે. પણ લથડિયાં આવવાનું ખરું કારણ તો રાધા પોતાના પેટના નહિ
 એવા કર્ણ માટે લાગણીભરી રીતે રડી શકે છે ને પોતે એની જાણનારી
 હોવા છતાં યે મોકળે મન રડી શકતી નથી એ છે. ૧૩૯-૧૫૧ ગાંધારીની
 મૂર્છા તે કર્ણનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. ૧૪૩ સંસ્તવ-સારી એવી સ્તુતિ. ૧૪૫
 છળે-સ્પર્શે. ૧૫૦ શલ્ય કર્ણનો સૂત થયો હતો પણ તેણે તો ડગલે ને પગલે,
 અરે ! છેલ્લે રથનું પેડું જમીનમાં ખૂત્યું ત્યારે પણ, મદદ કરવાને બદલે ઊલટું
 કર્ણનો તેજોવધ કર્યો હતો. ૧૫૧ હવે ધર્મચક્ર જ દગાખોરીમાં ખૂંતી ગયું
 છે શું? ૧૬૨ સત્ત્વ એહને-એને (કર્ણને) બળે. ૧૬૫ પાર્થસારથિ-કૃષ્ણ.
 ૧૭૧ મૂળમાંઃ કિં માં ન પ્રતિમાષ્ણે-મને કેમ સામેા બોલ દેતો નથી? ૧૭૨
 મંગલ-મંગલકેરા. ૧૮૯ અયં સ રશનોત્કર્ષી પીનસ્તનવિમર્દનઃ । નામ્યુરુજ-
 ઘનસ્પર્શી નીવીવિહ્વસનઃ કરઃ ॥ એ મૂળમાંના જાણીતા શ્લોકને બદલીને.
 ભૂરિશ્રવાની પત્નીઓનો એ ઉદ્દગાર છે. ૨૦૧ કેમકે ભીષ્મ હજી જીવંત
 છે, શરશય્યા પર. ૨૦૬ તેશું-તેમની જોડે. ૨૦૭ શકરોબાજ તેની આંખોને
 ખોતરે છે. ૨૧૦ કાગડાએ ખેંચેલી શલ્યની જિજ્ઞાસે પડાવી લઈ ગીધડાં
 વહેંચી ખાય છે. ૨૧૨ વિસંસ્થ-હામવિનાની. ૨૪૨ સ-કર્ણ-કણસોતા. ૨૪૬
 વિષ્ટિપ્રસંગે યુદ્ધ કરવાનું કે યુદ્ધકેદી લઈ જવાનું ન હોય એવી પ્રણાલિકા.
 ૨૫૦ પોતાનું કયું ધર્મશુદ્ધ છે એમ સૌકોષ માને છે. ૨૫૬ અને તમે આંખે

પાટા રાજી કરે છે. પતિની સાથે જીવવાનું બુદ્ધિસિદ્ધિવાંચણ કરવાં પડે. ૨૫૮
 અને સુદર્શન ચક્રનો ઉપયોગ ન કરવો. ૨૬૧ સુદિવ્ય: કટાક્ષમાં, કેમકે દિવ્ય-
 દષ્ટિ મળ્યે આ ધોર નાશનું દશ્ય દેખવા મળ્યું, પોતે જાણે પેટ માંડ્યું જ
 ન હતું એ જોવા મળ્યું. ૨૬૫ નાશની ઉપેક્ષા કરતા રહ્યા. ૨૬૭-૭૧ ગાંધારીનો
 કૃષ્ણને શાપ. ૨૭૮ એક વાર મર્ત્ય તરીકે અવતર્યા તો આવું સસ્તું મૃત્યુ
 સહેજે મળતું નથી. ૨૯૨ ઉત્તરદાયિ-જવાબદાર. અન્ય-તમારા (કૃષ્ણ)
 સિવાય બીજો. ૨૯૪ ગાંધારીનો શાપ વેડી શકે એવો ખમતીધર પણ બીજો
 કોણ હતો? ૨૯૫-૬ સાફ થયું કે શાપની વીજળી વૃક્ષોને ટાળી ગિરિજાંગ
 ઉપર જ ત્રાટકી. ૨૯૭ દગ મંગલોન્મુખી-કદ્યાણુ પ્રાયે કોચે પળેલી દષ્ટિ.
 ૩૦૩ પરી-અલગ.

ખાલ રાહુલ: [માર્ચ ૧૯૪૨: ઑગસ્ટ ૧૯૪૨.]

પૃ. ૩૭-૪૮

‘વિવચ’ની પંક્તિ ૮: નાસ્તિકવાચક-‘નાસ્તિકવાચક’ વાંચો.

૨ તદ્દયે-તે (રાહુલ)ને માટે. ૧૪ બોધિસત્ત્વપણાના પરિણમનરૂપ બુદ્ધત્વ છે.
 ૨૩ જે સ્વકીય (પોતીકો) સુત તે પિતાનો પિતા છે. ૩૧ સિદ્ધાર્થગાથા ?-
 સિદ્ધાર્થકુમારની કથા ને ? ૩૨ પંથકે-ધોડાનું નામ. કથા છે કે સિદ્ધાર્થે વન-
 માર્ગ લીધો ત્યાં વિરહવેદનાથી એ ફાટી પડ્યો હતો. ‘બુદ્ધચરિત’માં ‘કંથક’
 પાડ પણ મળે છે. ૩૯ સમાના-સરખી સમોવડી. ૪૩-૪ દેવોનાં કદી ન
 બીડતાં તેથી આરામ વગર તપેલાં નયન. અહીંનાં-ભૂલોકનાં. ૫૮ માર-
 વિકાર, બંધન, સેતાન, કલિ, અનિષ્ટ તત્ત્વ, સાધક અવસ્થામાં જે બાધે છે
 -પછાડે છે તે, દોષ. ૬૮ નેરંજરા-નદી, જેને તટે બોધિવૃક્ષ. ૭૪ ઉદ્ભવ-
 બુદ્ધતત્ત્વના ઉદ્ભવની. ૭૫-૯૧ માર એક પછી એક પ્રસોભનો બુદ્ધ સામે
 ધરે છે તે: આત્મવાદ, વિચિકિત્સા, શીલવ્રત, યશોધરા, વગેરે. બુદ્ધે પાછળથી
 જે જે ચીજો છોડવાનું કહ્યું તેને મારની સેનામાં ગણાવી છે. ગૌરુધર્મ અ-
 નાત્મવાદી (જડવાદી) નથી, પણ તે કાળે પ્રચલિત આત્મવાદનો બુદ્ધે વિરોધ
 કર્યો છે. (એ કૂટ પ્રશ્નની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત ગણી છે.) વિચિકિત્સા-સંશય.
 શીલવ્રત-કપરાં વ્રતો. દેહદમનનાં (છાણુ ખાવું વગેરે). ૯૬ દેહનો અંત આવતાં
 પહેલાં કોઈપણ સારી ખેડે પૂરેપૂરો બુદ્ધ નથી. આ વિચાર કોઈને ચિંત્ય
 લાગવા સંભવ છે. પણ દેહ છે ત્યાં સુધી અંતરાય-અપાય છે જ. યોગવાશિષ્ઠ
 (૩-૧)માં ‘જીવન્મુક્ત’ અને ‘વિદેહમુક્ત’નું વર્ણન જુઓ. ઉપરાંત આગળ

૯૪] આ ચીના

(૩-૩માં) : યાવત્સત્ત્વં હિ દેહસ્ય સ્વભાવો નાપવર્તતે । જૈન પરિભાષા-૧૪
 ગુણસ્થાનોની-વાપરીને કહીએ તો ૧૩મા ગુણસ્થાનમાં 'સયોગદેવલી'-સદેહ-
 મુક્તની દશા હોય છે. ૧૪મા ગુણસ્થાનમાં, દેહ દૂટતાં, 'અયોગદેવલી'-
 વિદેહમુક્તની દશા પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં યોગાન્ત, આચાર માત્રનો અંત.
 મનવચનકાયાના ધર્મો પૂર્ણનંદમાં વિક્ષેપરૂપ હતા તે હવે શમ્યા. 'દગ્ધરજ્જુ'
 (બળેલા રાંઢવા)ની દશા હતી તેય મટી. રજ્જુત્વ જ ગયું. હવે આત્મી સ્થિતિ.
 ૧૦૦ માર રાહુલને વેશે આવ્યો હતો ભલા ? ૧૧૫ ઉંચર-ધરઉંચર. ૧૧૬
 કરો એ-રાહુલના હાથ. ૧૧૮ ઊર્ણનાભિ-જેની નાભિમાંથી બિન જેવા તંતુ
 નીકળે છે તે, કરોળિયો. ૧૨૨ જાતક-બુદ્ધના પૂર્વ જન્મોની કથાઓ. આ
 કથા મેં કલ્પિત મૂકી છે. ૧૮૧ આસવ-આસ્રવ, આશ્રવ, જે ઝરે છે તે,
 વાસનાઓ. ૧૪૪ પછી એ સિંહ હિંસક રહ્યો નહિ. ૧૪૮ ૯ પ્રાચીન કથામાં
 આવો ઉદ્ધાર છે. ૧૫૦ ભાવા-ભવસાગર. ૧૫૧-હોડી. ૧૫૪ નર્તી-નાચી.
 ૧૫૭-૮ ચિત્તનાં સ્પંદનો ઉછળી ઉછળી નિર્વાણને સ્પર્શે છે, વચગાળામાં
 ભૂતકાળનાં (ગતજન્મોનાં) મંથનો ડોકિયાં કરી જાય છે. ૧૬૩ વર્ષો પછી:
 સિદ્ધાર્થગાંધી બુદ્ધ બન્યા પછી આજે રાહુલનું પહેલી વાર મોહું જોયું. ૧૬૫
 સમાહિત-એકાગ્રચિત્ત. ૧૬૬ સંચિત-ભેગું કરેલું. ૧૬૭-૮ 'જે ઉપાધિન્નેગ
 વર્તે છે, તેને પણ સમાધિન્નેગ માનીએ છીએ.'-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. ૧૬૯
 પુત્રાગમે-પુત્રના આવવાએ. ૨૦૨ લલ્લા-ગણ્યા. ૨૦૭ 'સુ' કટાક્ષ માટે. ૨૧૬
 રાહુલ એટલે બાધા. ૨૩૯-૪૦ લિચ્છવી, મગધ, માલવ, પાટલ-બૌદ્ધ-
 કાલીન રાષ્ટ્રોનાં નામ. ૨૫૪ બુદ્ધનો હૃદયગીડો ઉદ્ધાર. ૨૭૩-૪ બુદ્ધનો
 મૃત્યુ વખતનો આ ઉદ્ધાર કહેવાય છે. ૨૭૬ બુદ્ધે પૂર્વાશ્રમના પુત્ર રાહુલને
 વારસામાં ભિક્ષુત્વ-દીક્ષા જ આપી હતી. તે પણ આટલી મોડી! ૨૮૦
 જનની: યશોધરા. ૩૦૦-૫ પાલવ છોડાવે છે તો પણ માથા પર માતાનો
 હાથ હોય એને ઉચકવા જતાં માતા હાલે અને જાગી ઊઠે. ૩૦૮ એવા
 સંકટપ્રસાથે નીસર્યો એવી કથા છે. ૩૧૨ સદ્મ-ધર, હામ. ૩૧૨-૬ બાળકના
 પગ પર મસ્તક હતું ત્યાં જે આંસુ પડતાં તે હાલેલો અને ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં
 યશોધરાએ એને પંપાળ્યો, શાંત રાખવા; માથા પર હથેળી આશિર્વાદ આ-
 પતા વખતની જેમ ઊંચીનીચી કરી. તે આશિર્વાદ જાણે પોતાને યે મળ્યા.
 ૩૧૮ શ્રોત્રિય-શાસ્ત્રો સાંભળનાર. ૩૧૯ આજની સિદ્ધિની ક્ષણ ભાવના
 રૂપે જે ક્ષણમાં ઓજસભરી સ્ફુરી રહી તે ખરે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે,
 અર્થાત્ તમે ભલે ધર છોડ્યું.

રતિ-મદન : [૧૮ ઓક્ટોબર ૧૯૪૩.]

પૃ. ૪૯-૬૦

૧ અટૂલી એકલી : આગામી મદનદહનનું સૂચન. ૨ વિમંડના-શણગાર વગરની. ૩ વિ-રતિ-રતિ(આનંદ)ના અભાવરૂપ, કેમકે પોતે હાલ એવેન છે. વસંતશ્રી વિરતિ=વિરામ=અંત અર્થ સમજી એને સ્વર્ગિણી-એટલે કે દેવી હોઈ અનંતસુખભાગિની કહી સંબોધે છે. ૭ સ્વર્ગની ધરા-સ્વર્ગપ્રદેશ ધારણ કરનાર ફલક ૧૦ વૈજયંતી-માળા. ૧૭ મધુ-વસંત ૩૧-૪૨ સત્યવાન સાવિત્રી વનમાં જાય છે ત્યારે બધાં યુગ્મો મળે છે એવા મત્સ્યપુરાણના વર્ણન ઉપરથી. જુઓ ક્રમારસંભવ (સર્ગ ૩)નું એવું જ વર્ણન. અત્રે વિસં-વાદનું ચિત્ર છે. ૪૨ મહિષે જલે-જળમાં મહિષ (પાડો) પાણ. ૪૪ દક્ષિણ ૧ દમ્બજણનો, ૨ ચતુર. ૪૬ વિરક્ત-૧ રંગ વગરનો, ૨ વૈરાગી. ૫૩ રતિ હિમાલયનું વર્ણન કરતો હતી પણ શિવની ભવ્યતાને કારણે શિવને પણ એ લાગુ પડતું હોઈ વસંતશ્રી શિવ ઉપર વાત વાળી લાવે છે અને એ રીતે મન્દ્રસભાના પ્રસંગ ઉપર રતિનું ધ્યાન ક્રમશઃ કેન્દ્રિત થાય છે. ૬૨ ગેયમાં-શિવગૌરીમાં. ૬૮ અમારો-રતિમદનનો. ૯૭ કહું-એ માત્રાનો 'કહાં' ઉચ્ચાર છે... શિરીષપુષ્પના શરથી તારકાસુરનું મૃત્યુ થવું સહેલું છે, પણ... ૧૦૧-ઋતભાણ્ડ-સત્યને ધારણ કરતું પાત્ર. ૧૦૨ પ્રકાણ્ડ-જળરો. ૧૦૫ પૌર્ણભાસી-પૂનમની. કાશ-એક ઘાસ, જેનાં છોગાં એકદમ સફેદ હોય છે. ૧૧૭ ત્રૈલોક્ય-ત્રણે લોકના (૧) મહાદેવનો, (૨) કલ્યાણનો. ૧૨૨ અરણ્યાની-મોટું વન. ૧૨૫ કિંશુક-કેસુડાંવાળી ડાળીએ, એકમેકના રંગ મળતા આવે એમ. ૧૨૭ મંજરી-મંજરી (મહોર) આડેનું પાંદડાનું આવરણ (દાંકણ). ૧૨૮ સ્મિતગર્ભ-જેની અંદર સ્મિત છે એવું, હસુંહસું થતું. અનાવિલ-આવિલ(મેલું) નહિ, ચોકપું. ૧૨૯ ધાતુદ્રવે-ધાતુઓ ઝરવાથી. ત્રિભાંગ-જેનાં અંગે લેપ થયો છે એવા. ૧૩૦ અંબુ-પાણી. ૧૩૫ કાલ-૧ આવતી કાલ, ૨ યમ, મૃત્યુ. ૧૪૫ રાગ-૧ પ્રેમ, આસક્તિ, ૨ રંગ. ૧ પ્રિયને પદપ્રહાર કરતાં પ્રિયાને ચરણે જે લાલી જીઘડે તે તારે ચરણે હો. ૧૪૯ ગિસતંતુ-કમળનાળના તંતુ. ૧૫૭ સુસરલ-સારીપેઢે ભોળા. ૧૭૧ મંજુ-સુંદર. ૧૭૩ જગે-જગતે; જગતમાં; ભૂલોકમાં. ૧૭૪ રાગ-જુઓ ઉપર ૧૪૫. ૧૯૪ બીજાઓ માટે વૈરાગ એ સાધ્ય, પણ કામને તો કર્તવ્ય-વશાત્ ભોગ એ જ સાધવા યોગ્ય છે. ૨૦૧ વૈરાગ્યમાં જ સાચો ભોગ છે. ૨૦૩ દ્વૈત-એપણું ૨૦૭ એનાં... એક: એકના નાશથી. ૨૧૩-૨૬૦ મેં

આ પ્રસંગ કદિપત મૂક્યો છે. ૨૧૪ પ્રાર્થુ : એપણું ટળે એ માટે. ૨૧૬ મને : પ્રાર્થનાનો જાણે એ રીતે ઉત્તર અપાયો ન હોય ! ૨૩૦ તે પદે- પાર્વતીને ચરણે. ૨૩૧-૨ મદનને મહાદેવ અભિપ્રેત છે પણ મરડમાં અને ટીખળમાં રતિ પાર્વતી ઉપર વાત વાળી લે છે. ૨૩૫ પણ મદન 'સુધા =૧ અમૃત, ૨ સફેતો'-એમાંથી જીજ્ઞાસા અર્થનું અવલંબન લઈ ભરમમાંડિત શિવ ઉપર પાછી વાત લાવી દે છે. ૨૩૮ મથી : પહેલાં મેં 'ગ્રસી' લખ્યું હતું. વાચ્યાર્થમાં એ ઠીક હતું. પણ વાસનાઓ ગ્રસવાની નથી, મથવાની છે; સૌન્દર્યનવનીત-તમે કવિ હો તો, શાતાનવનીત-તમે સંત હો તો, સાંપડશે જ. અને એ જ તો હૃદયસુધા. ૨૪૧ ગાઠ : દેહલીદીપ તરીકે લેવું. ગાઠ દઢતા, ગાઠ પ્રસાદ. ૨૪૭ હેરીહેરો-તાક્રીતાક્રીને. ૨૫૦ વપુમન-એ મનને જ નહિ, બે શરીરને પણ. ૨૫૧ ઐક્યે નિરતીન્દ્રિયે-અતીન્દ્રિય (ઈન્દ્રિયથી પર) નહિ એવા, એટલે કે ઇન્દ્રિયસોતા, બંનેની શારીરિક વિશેષતાઓ રહે એવા, એકપણામાં. (જેવું ઐક્ય પછીથી શિવગૌરીએ અર્ધનારીશ્વરરૂપ ધારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે.) ૨૫૯ વાસવે-ઈન્દ્રે. ૨૬૦ સ્વર્પથ-સ્વર્ગનો માર્ગ. ૨૬૯ ત્યાં-શિવને ધ્યાનભંગ કરવા પ્રસંગે. ૨૭૧-૭૨ નીચે પૃથ્વી ઉપરથી સુવાસનો એક ગળારો ઉપર આવ્યો. તે પંખીઓનું પ્રભાતસંગીત વહી લાવ્યો છે. એમાં કોકિલનો ટહુકાર સ્પષ્ટ તરી આવે છે. જાણે શિવ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે આવ્યાહન. ૨૭૩ તારકારિ-તારકનો શત્રુ; સેનાની, કુમાર, કાર્તિકેય રૂપે જે પછીથી પ્રસિદ્ધ છે તે. મદન જાય જ છે ત્યારે રતિ સ્ત્રીસહજ વ્યવહારુ બુદ્ધિથી મુદ્દાની વાત પકડે છે કે શિવગૌરીનો પુત્ર તો જન્મવાનો જ, એટલે કે તે બે એક થવાનાં જ, એટલે કે મદન સફળ થવાનો જ. અને તેમ છતાં આત્મરક્ષણવૃત્તિથી તરત જ ૨૭૪માં એને જવાની ના પાડે છે. ૨૭૫ નવ્ય-નવા, અત્યારનું બેપણું જેમાં શમ્યું હશે એવા. ૨૭૬ હવે તો પોતે શિવરૂપે એને મળવાનો. રતિએ મળવું હોય તો પાર્વતી રૂપે મળી શકે. રતિ અંતે એના સાહસમાં સહભાગિની બનવું પસંદ કરે છે અને ખુમારીથી કહે છે કે મદન એને હવે તો પાર્વતી-અને પાર્વતી શિવ ઉપર વિજય મેળવવાની એટલે વિજયા-રૂપે મળશે.

પ્રસંગસંકલના : આ કૃતિમાં એકી સાથે સમાંતરે અનેક ઘટનાઓ બને છે. સ્વર્ગમાં અટારીએથી ખિન્ન રતિ ભૂલોકની ખેદભરી મંથ્યા જોઈ રહી છે ત્યાંથી મદને વિદાય લીધી એ દરમ્યાનની વસંતશ્રી રતિ-મદનની વાતચીતના ગાળા-માં પૃથ્વી ઉપર પ્રભાત-શિવ ઉપરના આક્રમણની પૂરી તૈયારીવાળું પ્રભાત-થયું છે. રતિ ખિન્ન ઊભી રહેલી છે. દરમ્યાન મદન બ્રહ્મા પાસે ગયો છે. ત્યાં જ બ્રહ્મા સમાધિમાંથી જાગે છે. એમની પુણ્યાંજલિ સાથે મદન ભૂલોકમાં

જર્મ શિવપાર્વતીનો અનુભવ કરે છે. એટલા સમયમાં અહીં તારકત્રાસેલા દેવો બ્રહ્માની મદદ માગે છે અને પછી 'કુમાર'ની ઉત્પત્તિનો ઇલાજ વિચારવા સમિતિ ભરી મદનને મંભારે છે. એ જ સમયમાં વસન્ત અને વસન્તવધૂ ઇન્દ્રાણીના ક્રેશપાશની પુષ્પરચનામાં ગુંથાયાં છે. વસન્તને સમિતિમાં બોલાવવા દૂત આવે છે તે પછી વસન્તશ્રી સમદુઃખિણી ગણીને રતિ પાસે વધુ વીગતો બાણુવા-પણુ વસ્તુતઃ તો આપવા જાય છે. અહીંથી દશ્યકાવ્ય શરૂ થાય છે.

આશંકા: [૯થી ૨૮ માર્ચ ૧૯૪૪.]

પૃ. ૬૧-૭૨

૫ જલોપકંઠે-પાણી પાસે. ૧૮ રૂપ પ્રેમસિદ્ધિની આડે આવે છે? ૨૧, ૨૪ અને ૧૭૫માં 'જાઓ'નો 'ઓ' લઘુ ઉચ્ચારવાળો ('વ' જેવો) છે. ૩૮ નહીં-સમા-જાણે હતા જ નહિ એવા. ૪૧ જાણે કે પહેલી તારી મૂર્તિ જોઈ એને આધારે જ વનમાં અને ભવવનમાં ભૂલો પડેલો અહીં તારી પાસે ખેંચાઈ આવ્યો! ૫૧ મધ્યંદિન-જપોરનું. ૬૫ જોલેલાં પણ રોજરોજ ફરી જોલું છું, એ બીકથી કે રખે એ જોલાવું રહી ગયું હોય. ૭૧ પ્રદોષે-સાંજે. ૭૩-૯૦ નામો. ક્રમમાં કોઈ જડ નિયમ નથી, જેકે જલસૃષ્ટિથી શરૂ કરી નક્ષત્રો, વનરૂપિ, એમ એકમાંથી બીજામાં સરતા જવાય છે. આવા સંજોગોમાં સાહચર્ય (association) એ ક્રમનિયામક હોય છે. ક્યાંક અનુપ્રાસ (assonance) પણ. જિજ્ઞાસુઓ ગીતાના વિભૂતિયોગમાં વિભૂતિગણના ક્રમ ઉપર નજર કરે: દા.ત. ૨૨મા શ્લોકમાં 'વેદ' પછી તરત 'દેવ' સૂઝે છે તો ૨૯ અને ૩૧ માં ભર્ગ્યમા ચાસ્મિ, યમઃ... પવતામસ્મિ, રામઃ... એમ અનુપ્રાસ પછીની વિભૂતિસૂચક છે. ૯૩ સાહસહંસી-અશ્વધૌપ. ૯૪ વસુધાવતંસા-પૃથ્વીનું ઘરેણું. ૯૮ કમલમાંથી મળેલી તું કમલા-લક્ષ્મી હતી. ૯૯ સર્વશુક્લ સરસ્વતી-૬૬ડી. બધાં અંગો જેનાં શ્વેત છે એવી. ૧૦૦ હિમાલયની તું પણ પુત્રી, તેથી પાર્વતી. ૧૦૧ આ... આ... -એની જીભ-કાંઠક શોષતી-અટકે છે. ૧૦૮ રાજ્યક્રોશે-રાજની તિજોરી અંગે. ૧૨૦ ગ્રંથી-ગાંઠ. ૧૩૯ સંપ્રતીતિ-સમ્યક્ પ્રતીતિ, સારી પેઠે ખાતરી. ૧૪૮ પ્રસાધન-શણગાર. ૧૫૬ અરે, તે પહેરેલાં વઢકલને પણ ધૂળ ઉડાડવા અડચો નહિ. ૧૫૭-૮ એક પાણીમાં કમળો વીણવા બિભાં નહિ, તો પછી જળક્રીડાનો તો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો? ૧૫૯-૬૨ અંગો તો ફીક, ક્રેશના અંતભાગને પણ યુગ્મન કર્યું નહિ. ક્રેશ તે તો શરીરનો ભાગ, પણ કાને પહેરેલું શિરીપપુષ્પ તે અલગ વસ્તુ હતી, તેના તંતુને પણ ચૂમ્યા નહિ. તારા સ્વચ્છ કપોલમાં કર્ણ-

શિરીપની છાંયા પડેલી તેના તંતુ પર મારો ત્યાં કપોલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો
અધર કંપી રહેતો. ૧૬૯ પાથેય-ભાથું. ૧૭૦ અહેય-ન પડાની લઘુ શકાય એવો.
૧૭૮ વિસ્ફારિત-ફેલાયેલી. ૧૮૪ લોચન-લોચને. ૨૦૨ વાસવી-માં વાસકરવો.
૨૦૬ અવસાદ-ખેદ. ૨૦૯ કુદિત-કુંધાયેલાં. ૨૨૪ સુખેષા-સુખની ઝગ્ગા,
લાલસા. ૨૪૫ અંકિમા-વાંકડી. ૨૪૬ ભંગિ-છટા. ૨૫૩ સંત્યાગ-સારી પેડેનો
ત્યાગ. પં. ૧૩૯ના 'સંપ્રતીતિ'માંના 'સં'નો પડથો, કટાક્ષમાં. ૨૫૪ ઉપાલંભ-
મહેણું. ૨૫૭ આર્તિ-આરત. ૨૭૮ મૂક-મુંગોમુંગો. ૨૮૭ પાછું?-કેમકે ઋષિપોતા
સર્વજ્ઞ એટલે આગલાં ભાંગી પડેલાં પ્રસ્થાનો પણ જાણે. ૨૮૮ આશંકા સાથ-
'શ્રદ્ધા' વિરુદ્ધ 'આશંકા' છે, પણ અહીં કાવ્યારંભના 'જઘ્નશકિતુતુજપ્રીતિસાથ'
એ ખુમારીનું પાણી પણ કિતરી જાય છે. જો કે રાગને અગ્નિ એવી કોમળીતે એ
શબ્દો પેલી ખુમારીની જ વિજયપતાકારૂપ નીવડે છે. ૨૯૧ મુજશો મર્દીજેગ.

કુખ્જન : [૩૧ મે ૧૯૪૪ : ૧૬ ઓગસ્ટ ૧૯૪૪]

પૃ. ૭૩-૮૮

પ ચંદ્રશાલા-અગાસી. ૩૮ શુંખલિત-અંધનમાં પડેલ. ૪૪ નષ્ટપ્રણયિની-
જેના પ્રણયનો નાશ થયો છે એવી. ૪૭ પં. ૨૯મીનો 'અકસ્માતે' શબ્દ કુખ્જનના
મુખમાંથી ઉચ્ચારાતાં સરલા એમ માને છે. ૬૨ ત્રિવક્રા-કુખ્જનનું નામ. ૭૦ ચારુ-
વદને-હો સુંદર મુખવાળી! ભાગવતકારે કુખ્જને 'વરાનના', 'રુચિરાનના' કહી
છે. ૭૩ પલાશ-ખાખરો. રાગ-બલરામ. ૭૮ ચિયુક-હડપચી. ૭૯ વપુઃશ્રી
-શરીરશોભા. ૮૦ વિધુ-ચંદ્ર. ૮૪ ત્રિક-ત્રણનો સમૂહ. ૧૦૨ સરલા-સીધી.
૧૨૫ તેદિને-કંસવધને દિવસે. ૧૪૫ શસ્ત્ર, દંતૂશળરૂપી. ૧૪૭ કૃષ્ણાનુરાગિણી
-કૃષ્ણ ઉપર આસક્તિવાળી. ૧૫૦ સહાનુભૂતિના બળથી જાણે પોતાના શરીર
ઉપર જ એ પ્રહારો કુખ્જને અનુભવેલા. ૧૫૪ ત્રાટકે-પ્રચંડ ચોટ અને
અવાજપૂર્વક. ૧૫૫ તડિત્વર (તડિતત્ત્વરા)-વીજળીવેગથી. ૧૬૩ સુસંસ્કૃત
-સારી પેઠે સુધરેલા. ૧૮૨ હૈયાહીણ હોઈએ તો તો ટકી રહેવું સહેલું છે.
૧૮૩ દૂતઃ ઉદ્ધવ. ૧૮૮ સરલાને મન રાધા અને કૃષ્ણ પર્યાયો, એક જ નામ,
હોય એમ એક નામ સાંભળતાં એ બીજું બોલે છે. ૧૯૧ બાધા-નડતર.
૨૧૨ શીતરશ્મિ-ચંદ્ર ૨૩૬ વાસયષ્ટિ-રહેવા (એસવા) માટેની લાકડી. ૨૮૬
આ પલ્લવે, મારા આ હૈયાના ખાખોચિયામાં. ૨૮૯-૨૯૦ સ્મરણમાં રાખવું
કે તરત્તા હજી કૃષ્ણવેશમાં જ છે. ૨૯૪-૫ આવી મતલબનો બિહારીનો દૂહો
સાંભળ્યાનું યાદ છે. ૨૯૯ ચારુહાસિની-સુંદર જેનું હાસ છે એવી.

ટિપ્પણ [૯૯

પુસ્તકાલય
ગુરુકુલ કાંગડી

આ લેખકનાં પુસ્તકો

કવિતા

વિશ્વશાંતિ (૧૯૩૧) [ચોથી આવૃત્તિ]

ગંગોત્રી (૧૯૩૪) [બીજી આવૃત્તિ]

નિશીથ (૧૯૩૯)

ગુલ્મે પોલાન્ડ (૧૯૩૯)

નાટક

સાપના ભારા (૧૯૩૬)

દ્વંદ્વી વાર્તા

શ્રાવણી મેળો (૧૯૩૭)

ત્રણ અર્ધું બે (૧૯૩૮)

નવલકથા

પારકાં જણ્યાં (૧૯૪૦)

વિવેચન-સંશોધન

અખો-એક અધ્યયન (૧૯૪૧)

સંપાદન

કુલાન્ત કવિ (૧૯૩૨) [આલાશંકરનાં કાવ્યો]

ગાંધી કાવ્યસંગ્રહ (૧૯૩૭) [શ્રી રમેશ્વરસ્મિ સાથે]

સાહિત્યપદ્ધતિ ૧-૨-૩ (૧૯૪૧) ,,

